

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

КОРЗУН ОЛЕНА ВІКТОРІВНА

УДК 001.89:63:001.8(477)«1939/1945»(043.3/.5)

**НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВЕДЕННЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ
(1939-1945)**

07.00.07 – історія науки й техніки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Науковий консультант: доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, професор, академік НААН
Вергунов Віктор Анатолійович,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України,
директор

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Куйбіда Віктор Віталійович,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
Міністерства освіти і науки України,
професор кафедри біології та методики навчання

доктор історичних наук, професор
Курок Олександр Іванович,
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка Міністерства освіти і
науки України, ректор

доктор історичних наук, доцент
Салата Галина Володимирівна,
ДВНЗ «Київський національний університет культури і
мистецтв» Міністерства освіти і науки України,
доцент кафедри інформаційних технологій

Захист відбудеться «30» вересня 2020 р. о 12-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.373.01 у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України за адресою: 03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал.

З дисертацією можна ознайомитися в Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України за адресою: 03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал.

Автореферат розісланий «29» серпня 2020 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради, кандидат історичних наук

Т.М. Підгайна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У загальному процесі тривалого реформування економічної системи та її важливого складника – сільського господарства – вагомими є досягнення аграрної науки та втілення її результатів у виробництво. У сучасних умовах трансформації наукової сфери, яка проходить черговий етап фінансових, структурних, функціональних реорганізацій, гостро постає необхідність вивчення її історії, особливо в контексті взаємовідносин із владою та суспільством, де ключовими є періоди глобальних гуманістичних криз.

Реалії існування демократичної України, яка зазнала анексії та окупації частини території, актуалізують дослідження проблем збереження та відновлення науково-дослідного процесу для потреб українського суспільства. Надзвичайно важливим у цьому розрізі постає історичний досвід ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи упродовж 1939–1945 рр. за екстремальних умов збройного протистояння, зміни системи влади, ідеології та політичного ладу. До цього додавалося спустошення, значне переміщення матеріальних фондів та населення, непоправні людські втрати. Як наслідок, перед аграрним науковим співтовариством постали завдання щодо пошуку оптимального вирішення нових викликів за наявності мінімальних ресурсів, що уможливило подолання руйнівних наслідків війни. Залишилась комплексно не дослідженою неодноразова зміна організації галузевої науки під потреби тієї сторони, що захоплювала українські території упродовж 1939–1945 рр.: на західноукраїнських землях від польського зразка до радянського з його тотальним одержавленням; під німецькою та румунською окупацією; реорганізація радянської моделі: під час евакуації у тиллові райони Радянського Союзу в інші історико-природничі умови, а також пошук оптимальної академічної побудови, що демонструє різні шляхи ведення аграрного дослідництва та їхню ефективність залежно від поставлених владою завдань. Цей період яскраво ілюструє посилення стратегічного значення наукового забезпечення галузі до та під час військового конфлікту, де кожна з воюючих сторін намагалася максимально використати науковий потенціал України для задоволення власних потреб у налагодженні продовольчої безпеки. Історія сільськогосподарської дослідної справи України вказаного періоду демонструє функціонування соціального запиту в умовах невизначеності. Вивчення заявленої теми дозволяє розробити концептуальні підходи щодо подальшого розвитку галузі на сучасному етапі з урахуванням військової загрози. Водночас, відсутність узагальнювальних праць, присвячених поступу науково-організаційних засад ведення сільськогосподарської дослідної справи України у 1939–1945 рр., зумовили актуальність запропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до загального напрямку наукових досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою наукових тем: «Концептуальні та методологічні основи науково-інформаційного забезпечення інноваційного розвитку аграрної науки в умовах євроінтеграційних процесів» (номер державної реєстрації 0116U002099), «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U002103).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає у проведенні цілісного історико-наукового аналізу розвитку науково-організаційних засад ведення сільськогосподарської дослідної справи України періоду 1939–1945 рр. на основі вивчення результатів діяльності галузевих науково-дослідних установ крізь призму персоналогічних вимірів.

Для досягнення мети передбачається розв’язання таких основних **завдань**:

- проаналізувати стан наукового опрацювання зазначеної проблеми; охарактеризувати джерельну базу, обґрунтувати теоретико-методологічні концепти дослідження;
- визначити основні етапи поступу вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи у 1939–1945 рр., організації та ведення науково-дослідного процесу для потреб сільського господарства, а також змін у соціокультурному вимірі ведення галузевого дослідництва;
- схарактеризувати особливості інституційної побудови, специфіку та надбання вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи напередодні нападу німецьких військ на територію УРСР;
- з’ясувати проблеми переміщення, збереження, відновлення та налагодження роботи українських галузевих дослідних установ; проаналізувати досягнення вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ, а також внесок інституцій системи АН УРСР у наукове забезпечення галузі в умовах евакуації;
- окреслити політику Німеччини часів Третього Райху щодо вивчення сільськогосподарського потенціалу українських земель;
- відтворити зміни організаційних засад наукового супроводу ведення сільського господарства УРСР в умовах окупації;
- визначити місце і роль німецьких координаційних центрів щодо організації дослідницького процесу для потреб аграрної галузі на українських землях;
- охарактеризувати особливості ведення сільськогосподарської дослідної справи на українських землях в умовах окупації у межах діяльності профільних науково-дослідних інституцій;
- проаналізувати стан наукового супроводу ведення сільськогосподарського виробництва, визначити ресурсне забезпечення та наукову проблематику галузевого дослідництва та його внесок у відбудовчий процес в УРСР у 1943–1945 рр. через персоналогічне наповнення.

Об'єктом дослідження є розвиток вітчизняної сільськогосподарської науки через висвітлення галузевої дослідної справи УРСР 1939–1945 рр. на тлі суспільно-політичних та соціально-економічних змін.

Предметом дослідження є концептуальні науково-організаційні чинники ведення сільськогосподарської дослідної справи УРСР у процесі її структурування, формування специфічного соціокультурного середовища для реалізації стратегій галузевого виробництва в умовах воєнного часу.

Хронологічні межі дослідження – 1939–1945 рр., що охоплюють період, коли відбулися глобальні зміни суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя, які знайшли свій вимір в українському контексті. Нижня межа пов’язана з початком Другої світової війни та вступом радянських військ на

територію Західної України; формуванням структурованої за географічним і предметним принципами мережі галузевих науково-дослідних установ. Верхня межа визначається завершенням Другої світової війни і поверненням УРСР до мирного життя; відновленням науково-дослідного процесу в аграрному експериментаторстві. Під час висвітлення розвитку галузевої наукової думки, організаційних засад ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи неминучим було розширення часових меж.

Територіальні межі дослідження окреслюються адміністративними кордонами УРСР відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу. Використання у дисертаційній роботі назви «Україна» стосується території УРСР у складі СРСР. Частина дослідження пов'язана з іншими територіями СРСР (Поволжя, Урал, Сибір, Середня Азія і Казахстан), куди були евакуйовані науково-дослідні галузеві установи УРСР у роки війни, та територія Німеччини, де у межах реалізації завойовницьких планів та окупаційної політики формувалися концепції розвитку аграрного дослідництва на українських землях.

Методи дослідження. Під час роботи над дисертацією широко використовувались універсальні принципи наукового пізнання – об'єктивізм, історизм, системність, цілісності, наступності, комплексності, науковості, багатофакторності, репрезентативності, світоглядної толерантності, що дозволяють урахувати основні аспекти історичного поступу сільськогосподарської дослідної справи. Застосовано комплекс взаємодоповнювальних методів – історичного пізнання, історичних методів (історико-генетичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-біографічний, бібліографічний, просопографічний, періодизації); загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція та дедукція, системний, логічний). Значну увагу приділено методам історіографічного, джерелознавчого, термінологічного, контент-аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є першим в українській історіографії комплексним дослідженням, у якому всебічно висвітлюється розвиток науково-організаційних засад ведення сільськогосподарської дослідної справи України впродовж 1939–1945 рр.

У результаті виконаного дослідження *вперше*:

- схарактеризовано змістовні особливості процесу формування наукового дискурсу з проблематики розвитку аграрної науки України періоду Другої світової війни;
- виявлено, проаналізовано та введено до наукового обігу значний фактографічний матеріал із фондів архівних установ і бібліотек України та Німеччини, які визначають науково-організаційні засади ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи;
- відтворено організаційну структуру сільськогосподарської дослідної справи за часів німецької та румунської окупації, місце в ній українських галузевих науково-дослідних інституцій, визначено роль німецьких науково-методичних координаційних центрів в організації аграрного експериментаторства на українських землях;
- через призму функціонування мережі сільськогосподарських науково-дослідних установ УРСР проаналізовано історію формування та впровадження наукових досягнень у різних галузях аграрної науки у 1939–1945 рр.;

- доведено генеруючий вплив здобутків науково-дослідних установ профільного спрямування, окремих учених-аграріїв на компоненти еволюції аграрної науки УРСР та розв'язання засадничих питань наукового супроводу основних напрямів галузевого дослідництва – землеробства, рослинництва, селекції та насінництва, тваринництва, агрометеліорації, механізації сільськогосподарського виробництва, плідівництва, виноградарства і виноробства в умовах евакуації, часів окупації, відбудовчого процесу економічного розвитку країни;

- розроблено і запропоновано періодизацію організаційного та наукового складників ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи у 1939–1945 рр., що відрізняються урахуванням різних особливостей історичного періоду розвитку українських земель;

- простежено специфіку шляхів консолідації вітчизняного наукового співтовариства щодо налагодження наукового забезпечення сільського господарства в екстремальних умовах німецько-радянської війни; доведено тезу про неперервність розвитку вітчизняної аграрної наукової думки в цей період.

- сформовано авторське бачення функціональності механізмів взаємодії сільськогосподарської дослідної справи, держави та суспільного простору протягом 1939–1945 рр. крізь призму розвитку аграрної науки.

Поглиблено та суттєво доповнено:

- існуючі відомості щодо відтворення теоретичної та практичної складових розвитку сільськогосподарської науки України через конкретизацію персоніфікованого внеску вчених, участі колективів науково-дослідних установ аграрного спрямування у майбутньому розвитку сільськогосподарської дослідної справи;

- змістове наповнення науково-організаційних основ ведення галузевого дослідництва з визначенням внутрішніх та зовнішніх взаємовпливів;

- методичні принципи узгодженості та взаємодії державного сектору та наукових інтересів щодо організаційного забезпечення ведення сільськогосподарської дослідної справи.

Набули подальшого розвитку:

- напрям наукової роботи з відтворення історії розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні як складника національної культури та сучасного природознавства;

- відтворення діяльності вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ, а також творчої спадщини вчених-аграріїв як базового потенціалу української нації

- концептуальне осмислення місії наукового співтовариства в суспільному житті в період війн, революцій, катаклізмів.

Практичне значення одержаних результатів визначається сформульованими положеннями про закономірності та особливості розвитку науково-організаційних основ сільськогосподарської дослідної справи України в 1939-1945 рр. Теоретичні узагальнення та висновки дослідження можуть бути використані при підготовці комплексних праць з історії аграрного дослідництва, біо- та бібліографічних довідників, словників та енциклопедій; при опрацюванні пріоритетних напрямів

подальшого розвитку агропромислового комплексу держави та оптимізації системи його наукового забезпечення. Матеріали дослідження сприятимуть новим пошукам під час підготовки посібників та підручників з історії України, історії сільськогосподарської науки, певних галузей аграрної науки, а також використовуватись у навчальному процесі при викладанні курсів з історії України, історії науки і техніки, історії аграрної науки; стануть у нагоді під час розв'язання сучасних питань щодо управління аграрним сектором держави в умовах військових конфліктів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, де дисертантом обґрунтовано наукову концепцію проблеми, мету і завдання, джерелознавчі та теоретико-методологічні засади. Особистим внеском є формулювання наукових положень дослідження, узагальнювальних висновків, аналітичних суджень та сформульованих на їхній основі авторських тверджень, виявлених тенденцій.

Апробація результатів дисертації. Основні результати та висновки дисертаційної роботи висвітлено на конференціях, семінарах, круглих столах: VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 21 травня 2013 р.); 12-й Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Конотоп, 3-5 жовтня 2013 р.); Міжнародному науково-практичному семінарі, присвяч. 130-річчю виходу книги проф. В.В. Докучаєва «Російський чернозем» і появі сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань (Київ, 10 грудня 2013 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Зоотехнічна наука: історія, проблеми, перспективи» (Кам'янець-Подільський, 21-23 травня 2014 р.); IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 22 травня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Аграрна біологія: історичний аспект та сучасність» (Луганськ, 26-30 травня 2014 р.); X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 28 травня 2014 р.); Круглому столі «Професор В.О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва» (Умань, 18 вересня 2014 р.); Круглому столі «В.І. Сазанов – розбудовник вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та громадянин» (Полтава, 28 листопада 2014 р.); 20-й Всеукраїнській науково-практичній конференції «Наука України як фактор національної безпеки» (Київ, 17 квітня 2015 р.); XXXVI Міжнародній конференції «Советская наука и техника в годы Великой Отечественной войны» (Санкт-Петербург, 21-24 квітня 2015 р.); 68-й Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (Харків, 24 квітня 2015 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ–на початку ХХІ століть» (Житомир, 22 травня 2015 р.); Круглому столі «Україна в період Другої світової війни: відомі та невідомі сторінки історії» (Кривий Ріг, 25 червня 2015 р.); 14-й Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Львів, 8–10 жовтня 2015 р.); XII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяч. 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН (Київ, 19 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній

конференції «IV Міждисциплінарні гуманітарні читання» (Київ, 28 жовтня 2015 р.); IV Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі «Життя «по-радянськи»: проблеми вивчення та інтерпретації» (Вінниця, 27-28 квітня 2018 р.); XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія освіти, науки і техніки в Україні», (Київ, 18 травня 2018 р.); IV Міжнародній науковій конференції німецько-української комісії істориків «Germany and Ukraine in the Second World War» (Мюнхен, 22-24 жовтня, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні розробки в сільськогосподарській галузі – наукові пошуки молоді» (Херсон, 16 травня 2019 р.); XIV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 17 травня 2019 р.); V Міжнародній науковій конференції німецько-української комісії істориків «Memories of the Second World War in Germany and Ukraine since 1945» (Дніпро, 5-6 вересня 2019 р.).

Публікації. За основними результатами дисертаційного дослідження опубліковано 49 наукових праць: 1 індивідуальна монографія, 1 стаття в колективній монографії у видавництві категорії С за класифікацією SENSE; 24 статті, з яких 20 – у наукових фахових виданнях України, 4 – в іноземних наукових виданнях або тих, що включені до міжнародних наукометричних баз; 22 публікації у збірниках матеріалів наукових конференцій, читань, круглих столів, 1 – що додатково відображає наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації підпорядковані меті та дослідницьким завданням, зорієнтовані на комплексне розкриття взаємопов'язаних аспектів, цілісність яких зумовлена предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що містить 837 найменувань, 17 додатків. Повний обсяг дисертації становить 552 сторінки, основний текст роботи викладено на 407 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** визначено актуальність теми дисертації, окреслено об'єкт, предмет, хронологічні й територіальні межі, методи дослідження; окреслено мету і завдання дослідження, обґрунтовано наукову новизну та практичне значення отриманих результатів; наведено інформацію про особистий внесок здобувача, апробацію результатів і структуру дисертації.

У першому розділі «**Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження**» здійснено історіографічний аналіз наукових напрацювань із зазначеної проблеми, охарактеризовано і систематизовано джерельну базу та обґрунтовано методологію дослідження.

У підрозділі 1.1. «*Стан наукового опрацювання проблеми*» узагальнено результати аналізу наукового доробку вітчизняних та зарубіжних учених за темою дослідження, що дозволило відтворити основні етапи накопичення знань, окреслити ті аспекти ведення сільськогосподарської дослідної справи в Україні зазначеного періоду, які потребують поглибленого вивчення та переосмислення. Визначальним є традиційний, хронологічний підхід до аналізу історіографічного надбання, із врахуванням впливу політичних чинників на трактування минулого, де розмежовано радянський та сучасний (український) періоди. Кожен із цих періодів має характерні

особливості подання та аналізу матеріалу, зумовлені специфікою використання джерельної бази, характеру висвітлення та оцінювання подій. Враховуючи суспільно-політичний досвід іноземних учених у розумінні проблем, насамперед періоду Другої світової війни, та місця в ній сільськогосподарського дослідництва, окреслено зарубіжний сегмент історіографічного доробку зазначеної наукової проблематики.

Упродовж радянського періоду вивчення історії розвитку сільськогосподарської дослідної справи на українських землях у 1939–1945 рр. мало констатуючий характер та не стало предметом спеціального опрацювання науковців, репрезентація проблеми подавалася в контексті іншого центрального аспекту дослідження. Визначення основних дослідницьких питань радянської історіографії відбувалось на основі класового підходу, з обґрунтуванням, насамперед «керівної ролі» Комуністичної партії. Попри це, закладено основи вивчення проблеми. Перші студії, у яких розглядалися проблеми збереження наукового потенціалу українських земель в умовах німецько-радянської війни, з'явилися у розпал військового протистояння та мали пропагандистський характер. У них акцентувалось на збереженні матеріально-технічної бази галузевих інститутів, лабораторій, кадрів, які могли б долучитися до відбудови УРСР, вперше окреслювався внесок учених АН УРСР у налагодженні науково-дослідного процесу в тилкових районах Радянського Союзу, стисло характеризувалися результати діяльності центральних вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ¹.

Значний поштовх у вивченні досліджуваної проблеми відбувся в середині 50-х–наприкінці 80-х рр. ХХ ст., що було зумовлено політико-ідеологічними чинниками. Однак і надалі простежуються перекоси у тематиці досліджень, де пріоритетними залишаються питання внеску селянства у налагодження і впровадження здобутків аграрного дослідництва в умовах евакуації, участі вчених академічних установ УРСР у науковому забезпеченні сільського господарства «братніх республік», що посилювало доказовість концепту «дружби народів СРСР»².

Певну групу досліджень складають праці, присвячені загальній історичній характеристиці ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, робляться спроби розкриття її теоретичних основ, методології та сутності³. Розглядається поступ спеціальних галузевих напрямів, які комплексно вивчали здобутки науково-дослідних установ у становленні та розвитку аграрної науки, однак

¹ Палладін О. В. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1919–1944. Київ : Вид-во АН УРСР, 1944. 109 с.; Ученые Харькова к годовщине освобождения родного города : краткий обзор работы учеб. и науч.-исслед. ин-тов за годы отечествен. войны. Харьков : Соціаліст. Харківщина, 1944. 33 с.; Калачиков А. Краткие итоги работ научно-исследовательских учреждений Украины. *Социалистическое сельское хозяйство*. 1945. № 3. С. 59-60.

² Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. 208 с. Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. Київ, 1957. 261 с. Ладивір І. І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною Київ : Вид-во «Наук. думка», 1970. 175 с.; Левшин Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны Москва : Изд-во «Наука», 1983. 382 с.; Коваль М. В. Спіробітництво діячів науки і культури Радянської України та інших республік СРС під час війни. *Укр. іст. журнал*. 1963. № 3. С. 88-94. Немошкаленко В. В. та ін. Академія наук Української РСР. Київ : Вид-во «Наук. думка», 1969. 272 с.; Панасюк В. В. Під зорею радянської влади (Розвиток науки в західних областях УРСР) Київ : Тов-во «Знання Української РСР», 1979. 48 с.

³ Власюк П. А. Сільськогосподарська наука до 40-річчя Великого Жовтня. Київ, 1957. 653 с. Лісниченко К. Л., Лукінов І. І., Романенко І. Н. Сільське господарство Української РСР. Київ, 1958. 440 с. Константинов П. Н. Краткая методика сельскохозяйственного опытного дела и современная структура его в СССР. Основы сельскохозяйственного опытного дела. Москва, 1952. С. 43–52.

переважно у загальносоюзному контексті⁴. Спільним для цих праць була ідеологізація досягнень галузевого експериментаторства, відсутність виокремленого українського контексту. Іншу групу досліджень становлять історичні розвідки найстаріших сільськогосподарських науково-дослідних установ, підготовлені до чергових річниць їхньої діяльності, однак у них воєнному періоду приділялось недостатньо уваги, а висновки були в руслі загальних радянських тенденцій щодо висвітлення історії науки цього часового проміжку⁵. Лише наукові публікації кінця 80-х–поч. 90-х рр. минулого сторіччя, до написання яких залучалися раніше не доступні архівні документи, результати історичних розвідок зарубіжних авторів, окреслювали ще недосліджувану тематику «репресованої», «окупаційної» науки⁶.

За роки незалежності України стан наукового опрацювання проблеми якісно змінився. Вперше здійснюються спроби визначити особливості ведення сільськогосподарської дослідної справи в Україні упродовж 1939–1945 рр., застосовуючи нові методологічні підходи, де ключовим елементом постає з'ясування «українського» чинника, подолання партійно-класового підходу, впровадження гуманістичного та антропоцентричного вимірів⁷. Системні напрацювання в такому напрямі зосереджені в Інституті історії аграрної науки, освіти і техніки ННСГБ НААН, які очолив академік В.А. Вергунов⁸. Дослідники аграрної науки на основі принципів науковості, історизму, із залученням масиву архівних документів розглядають еволюцію науково-організаційного, методологічного структурування аграрного дослідництва (Н.Б. Щebetюк), певних спеціалізованих напрямів (І.С. Бородай, Р.В. Бей, Н.П. Коваленко), регіональний аспект (Л.Б. Борисенко, Г.І. Комликова, Ю.О. Довгорук), внесок видатних учених, де увагу зосереджено на діяльності галузевих науково-дослідних установ та науковців, які їх репрезентували у період німецько-радянської війни⁹.

⁴ Сазанов В. И. Сельскохозяйственное опытное дело в растениеводстве и его методика. Москва, 1962. 112 с.; Синягин И. И. Земледелие и растениеводство в России за 50 лет. Москва, 1967. 34 с. Вербин А. А. У истоков отечественной агрономии. Москва : Сов. наука, 1955. 122 с.; Гринь Г. С. З історії територіальних ґрунтових досліджень на Україні. *Агрохімія і ґрунтознавство*. 1970. № 15. С. 3-16. Лобашев М. Е. Очерки по истории русского животноводства /АН СССР, Ин-т физиологии им. И. П. Павлова. Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1954. 342 с.; Дубинин Н. П. Вечное движение. Изд-е 2-е, испр. и доп. Москва : Политиздат, 1975. 431 с.; Орловский Н. И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы. Киев, 1973. 156 с.; Василенко П. М. и др. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР / АН УССР, Ин-т истории АН УССР. Киев : Наук. думка, 1988. 472 с.

⁵ Исторический обзор и краткие результаты работ за 1854–1954 гг. *Юбилейный сборник научных трудов, посвященный 70-летию Полтавской опытной станции – Украинского филиала Института кормов. 1884–1954*. Киев : Гос. изд-во с.-х. лит. УССР, 1959. С. 7–19.; 75 лет Винницкой (бывшей Немерчанской) государственной сельскохозяйственной опытной станции. Научные труды. Т. 2. Киев : Гос.из-во с.-х. лит-ры УССР. 1963. 209 с.; Пути повышения высоких урожаев сахарной свеклы, зерновых и зернобобовых культур. Итоги научных исследований за 1945-1960 гг.. Киев :Гос.из-во с.-х. лит-ры Укр. ССР. 1963. 209 с.

⁶ Онопрієнко В. І. Репресована наука України. Київ : Тов-во «Знання», 1990. 32 с.; Доброчаєва Д. М. У пошуках карти Ю. Д. Клеопова «Флористическое районирование Евросибири». *Укр. бот. журнал*. 1991. № 6 (48). С. 124-128.

⁷ Вергунов В. А., Хижняк В. П. Українські науково-дослідні сільськогосподарські заклади в роки Великої Вітчизняної війни. *Історичні записки: зб. наук. пр.* Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. Вип. 1. С. 19-25.; Вергунов В. А., Комликова Г. І. Науково-організаційні засади ведення сільського господарства УРСР в роки Другої світової війни : наук. доповідь. Київ, 2012. 33 с.

⁸ Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3-х ч. К. : Аграр. наука, 2018.

⁹ Г. Вальтер, Ю. Клеопов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки. / наук. ред. В. А. Вергунов. Сімферополь : Таврида, 2006. 160 с.; Вергунов В. А. Член-кореспондент АН УРСР М. О. Тюленев (1889-1969) – вчений, педагог та фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні (до 130-річчя від дня народження). Рівне : НУВГП, 2019. 123 с.; Яцентій Б. Р. Професор О. Т. Калачиков – учений, педагог та організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. 164 с.

Історія сільськогосподарської наукової думки та організації галузевої науково-дослідної роботи аграрного спрямування на українських землях у 1939–1945 рр. одержала певне висвітлення в сучасній зарубіжній історіографії. Російські науковці, продовжуючи традиції радянських часів, подають історію аграрного дослідництва періоду німецько-радянської війни у загальносоюзному контексті, не виокремлюючи республіканські особливості¹⁰, через біографічні дослідження робляться спроби проаналізувати мотиви співпраці радянських учених з окупантами¹¹.

Західноєвропейські та американські вчені розглядають поступ аграрної науки зазначеного періоду крізь призму взаємовідносин німецького наукового співтовариства з націонал-соціалістичним режимом та участі німецьких учених у розробках і втіленні загарбницьких планів нацистів щодо так званого «східного простору» («Ostraum»), зокрема українських земель¹². Належної уваги приділено з'ясуванню стратегічних планів нацистів щодо освоєння сільськогосподарського наукового потенціалу українських територій¹³. До кола дослідницьких інтересів науковців потрапляє аграрна тематика в межах вивчення наукової спадщини німецьких організацій по сприянню дослідженням (Товариства кайзера Вільгельма, Німецького дослідницького фонду, Дослідницької ради Райху)¹⁴. Було сформульовано концепцію взаємозалежності політики автаркії та східноєвропейської експансії нацистів, де підкреслювалося, що Друга світова війна створила безпрецедентні можливості для німецьких учених щодо контролю над стратегічно важливими ресурсами в галузі науки, особливо на окупованому східноєвропейському просторі; взаємовпливу досліджень в галузі сільського господарства та експериментів над людиною (євгеніка, расова теорія)¹⁵.

¹⁰ Никонов А. А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII–XX вв.) Москва : Энцикл. рос. деревень, 1995. 574 с.; Колчинский Э. И. Биология Германии и России–СССР в условиях социально-политических кризисов первой половины XX века (между либерализмом, коммунизмом и национал-социализмом) Москва : Из-во «Нестор-История», 2006. 638 с.; Елина Е. Ю. Селекция на фронте: судьба советских селекционных станций в годы Второй мировой войны. *История социокультурных проблем науки и техники*. 2004. Вып. 3. С. 49–68.; Широков Г. А. Научные изыскания ученых сельскохозяйственной науки в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. Вестник СамГУ. 2007. №5/3 (55). С. 23–26.;

¹¹ Елина Е. Ю. От Киева до Калифорнии: трудная история прикладного проекта генетиков Савицких. *Российско-украинские связи в истории естествознания и техники*. Москва : Акварель, 2016. Т. 3. С. 100–121.

¹² Deichmann U. Biologen unter Hitler : Porträt einer Wissenschaft im NS-Staat. / 2nd ed. Frankfurt/Main : Fischer-Taschenbuch-Verl., 1995. 435 s.; Albrecht H, Hermann A. Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Dritten Reich (1933–1945). *Forschung im Spannungsfeld von Politik und Gesellschaft. Geschichte und Struktur der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft aus Anlaß ihres 75jährigen Bestehens* / Vierhaus R., vom Brocke B. (eds.). Stuttgart, 1990. S. 356–406. Macrakis K. Surviving the Swastika. Scientific Research in Nazi Germany, New York 1993, 280 p.; Hachtmann R. Wissenschaftsmanagement im Dritten Reich. Geschichte der Generalverwaltung der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft. Bd. 1–2, Göttingen: Wallstein Verlag, 2007. 1397 s

¹³ Burleigh M. Germany turns eastwards : A study of Ostforschung in the Third Reich. New York : Cambridge Univ. Press 1988, XI, 351 s.

¹⁴ Heim S. Research for autarky: the contribution of scientists to Nazi rule in Germany Berlin : Präsidentenkomm. "Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus", 2001. 30 s. Heim S. Die reine Luft der wissenschaftlichen Forschung : zum Selbstverständnis der Wissenschaftler der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft. Berlin : Forschungsprogramm Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Ges. im Nationalsozialismus, 2002, 49 s. Die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1920–1970 : Forschungsförderung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik / K. Orth, W. Oberkrome (Hg.) Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2010. 549 s.; Oberkrome W. Ordnung und Autarkie: die Geschichte der deutschen Landbauforschung, Agrarökonomie und ländlichen Sozialwissenschaft im Spiegel von Forschungsdienst und DFG (1920–1970). Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2009. 370 s.

¹⁵ Autarkie und Ostexpansion : Pflanzenzucht und Agrarforschung im Nationalsozialismus / hrsg. von S. Heim. Göttingen: Wallstein 2002, 312 s.; Heim S. Plant Breeding and Agrarian Research in Kaiserwilhelm-Institutes 1933–1945 : Calories, Caoutchouc, Careers [Dordrecht] : Springer, 2008. 300 p.

Результати вивчення процесу формування наукового дискурсу з досліджуваного питання дають підстави стверджувати про різноплановість історіографічних напрацювань. У більшості праць відображено лише певні аспекти поступу аграрної науки. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні зазначеного періоду подавалась найчастіше у вимірі дослідження сільського господарства, частково – у комплексних розвідках з історії певних напрямів галузевої науки, як фрагмент у нарисах, присвячених деяким персоналіям чи інституціям. Така наповненість не задовільняє потребу в узагальненому та комплексному дослідженні теми: аналізувався, здебільшого, загальносоюзний чи загальнонімецький контекст. Залишилися незаслужено забутими вчені, які працювали в умовах окупації, не враховувався їхній внесок в еволюцію галузевої наукової думки, не проаналізована діяльність науково-дослідних установ аграрного профілю як в окупаційний період, так і в умовах евакуації, не розглядались проблеми реєвакуації дослідних установ аграрного спрямування. З усього викладено постає актуальне наукове завдання – здійснити реконструкцію наукової та організаційної складової сільськогосподарської дослідної справи України у 1939–1945 рр.

У підрозділі 1.2. *«Характеристика джерельної бази дослідження»* наведено результати аналізу масиву історичних джерел, різних за походженням, інформативністю, змістом та характером, рівнем персоніфікації. Вона містить: 1) неопубліковані документи центральних, обласних архівів України та Німеччини; 2) збірники опублікованих документів і матеріалів; 3) наукові праці вчених із галузевого дослідництва; 4) біо-, бібліографічні й інші покажчики; 5) енциклопедичні та довідкові видання; 6) мемуарну літературу; 7) періодику воєнного періоду.

Найвагомішу групу джерел становлять документи: Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Херсонської області (ДАХО), Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО), Державного архіву Одеської області (ДАОО). Стипендія, надана Німецько-українською комісією істориків (DUNK), дозволила опрацювати фонди Федерального архіву в Берліні, Німеччина (BArch). У роботі використано понад 300 документів зі 180 справ 35 фондів 7 архівів України й архіву Німеччини. Значну частку документів вперше введено до наукового обігу.

Головне підґрунтя джерельної бази формують матеріали фондів ЦДАВО України: фонди 2 «Кабінет Міністрів України», 27 «Міністерство сільського господарства УРСР» містять офіційні документи органів державної влади, що дає змогу відтворити організаційні засади сільськогосподарського дослідництва; фонди 25, 4334, 4759, 4790, 5122 репрезентують діяльність центральних галузевих науково-дослідних інститутів, що уможливило оцінку їхніх здобутків в контексті розвитку аграрної науки; 3206 «Рейхскомісаріат України, Рівне», 3676 «Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей» та КМФ-8 – принципи організаційного забезпечення сільськогосподарської дослідної справи в роки окупації, підходи нацистського керівництва до побудови структури галузевого

дослідництва, завдання, які ставилися перед вітчизняним галузевим співтовариством цього періоду.

Певну роль у реалізації завдань дослідження відіграли архівні фонди ЦДАГО України: 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України», в якому опрацьовано документи, що стосуються евакуаційної кампанії, роботи інституцій, комісій та бригад науковців при АН УРСР, профільних НДІ; проблеми відбудови матеріальної бази галузевого дослідництва, розробки комплексних програм із відновлення сільського господарства; 166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР», де особливу увагу привертають дані, подані науковцями, учасниками тих подій.

Значну частину документів виявлено в обласних архівах України. Здебільшого це фонди сільськогосподарських науково-дослідних інституцій місцевого значення, документи періоду окупації щодо організації сільськогосподарських досліджень. Більшість інформації, що міститься у документах цих фондів, не систематизована, спорадична та розпорошена, подана німецькою чи румунською мовами. Ознайомлення з нею дало можливість реконструювати організаційну структуру сільськогосподарських науково-дослідних інституцій, що діяли під час окупації, відтворити їх кадровий склад, напрямки та результати науково-дослідної роботи, взаємодію з німецькими установами, що координували аграрні дослідження на українських землях, умови праці вчених у цей період.

У розрізі вивчення сільськогосподарської дослідної справи в Україні в часи Другої світової війни значним за кількісними та якісними характеристиками є інформаційний масив Федерального архіву в Берліні (Німеччина), де зберігаються документи часів Третього Райху. Документи фондів R-6 «Райхсміністерство окупованих східних територій», R-94 «Райхскомісар України», R 4901 «Райхсміністерство науки, освіти та просвіти громадськості» висвітлюють плани освоєння української території та їх впровадження, різноманітні сторони окупаційної політики нацистів на території Райхскомісаріату Україна, діяльність установ з координації сільськогосподарських досліджень.

У дисертації знайшли своє використання матеріали опублікованих збірників документів. Значний масив цих видань був опублікований в радянські часи та ілюстрував загальносоюзний, республіканський та регіональний виміри німецько-радянської війни. Нами враховано тенденційність та уривчастість підбору матеріалів у цих зібраннях.

На основі незаангажованих підходів ґрунтується підбір інформації у сучасних публікаціях документів. Найбільший інтерес серед них викликають збірки присвячені історії АН УРСР у 1938–1941, 1941–1945 рр.; діяльності Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору». Значний прорив в оприлюдненні першоджерел історії аграрної науки відбувся після виходу збірників документів та матеріалів, підготовлених Інститутом історії аграрної науки, освіти і техніки ННСГБ НААН («Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940-1946 роках», «Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР/УРСР у 1935–1940 роках», «Відділ сільськогосподарських наук Національної академії наук України (1945-1956)», «Агроґрунтознавство в Україні (1930-1941 рр.)»),

які дозволяють сформувавши неупереджене бачення еволюції наукової та організаційної складової галузевого дослідництва.

Важливим джерелом стала творча спадщина вчених, у якій відображено здобутки сільськогосподарської дослідної справи досліджуваного періоду – передусім приділено увагу працям О.Н. Соколовського, П.А. Власюка, П.М. Василенка, І.Ф. Бузанова, В.Я. Юр'єва та ін. До джерельної бази дослідження увійшли біо- та бібліографічні покажчики наукових праць видатних учених-аграріїв, тематичні довідники, енциклопедичні видання. Особливу увагу приділено опрацюванню періодичних та продовжуваних видань, де виокремлювалося місце радянським та окупаційним виданням, мемуарна література як радянських, так і німецьких діячів аграрної науки.

Підрозділ 1.3. «*Методологічні засади дослідження*» містить обґрунтування методологічних основ наукового пошуку, вибір принципів та підходів щодо розробки ключових напрямів дослідження та використання системи методів. Методологія дослідження теми визначалася загальною специфікою об'єкта і предмета, метою та комплексом заявлених завдань, дозволила розглянути історію сільськогосподарської дослідної справи як історично та об'єктивно зумовлений процес, який взаємозалежний із загальним соціально-економічним та політичним розвитком українських земель, їхніми культурними традиціями, науковими, політичними та національними запитамі. Формування дослідницьких позицій авторки окреслилися під впливом праць істориків аграрної науки, які вперше розробили загальні методологічні підходи до її вивчення (А.А. Вербін, В.І. Сазанов, М.Є. Лобашев, П.А. Власюк), визначивши галузеве дослідництво основою для формування продовольчої безпеки, а отже, і державності (В.А. Вергунов, Р.В. Бей, І.С. Бородай, Н.П. Коваленко, В.Д. Орехівський, В.П. Шульга, В.С. Чишко, Н.Б. Щебетюк).

Застосування універсальних принципів наукового пізнання (об'єктивізм, наступність, історизм та системність), з домінуванням незаангажованості, вибіркового аналізу сформованої емпіричної бази дослідження, дозволило неупереджено реконструювати історію організаційних етапів сільськогосподарського дослідництва, поступ наукових засад для потреб галузі у 1939–1945 рр., враховуючи вплив соціально-економічних, суспільно-політичних, теоретико-методологічних та загальнонаукових і подібних чинників на їх стан і характер. Кожен структурний елемент аграрного дослідництва вивчався у взаємозв'язку з іншими галузями знань, виявлявся вплив певних напрямів аграрної науки на їхню загально-наукову спрямованість, аналізувалися наукові проблеми, що виникали з огляду на історично зумовлені процеси. Одним із головних став принцип наступності, що зобов'язав врахувати зв'язок між різними етапами або ступенями розвитку сільськогосподарської дослідної справи, коли нові науково-організаційні форми, змінюючи старі, зберігали в собі деякі елементи попередників. Принцип наступності визначив вектор подання інформації, яка містила б факти, що вказували б на послідовність наукових пошуків учених щодо ефективного ведення сільського господарства в кризових умовах Другої світової війни. Саме цей принцип орієнтує на важливість неперервності наукової аграрної думки України, попри соціально-політичні зміни.

Під час дослідження ми спиралася на основні методи історичного пізнання (історико-генетичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-біографічний), що дозволило визначити генезу науково-організаційних засад та осмислити еволюцію аграрного дослідництва з урахуванням особливостей певних складників процесу. У дослідженні застосовувались такі методи як: просопографічний (вивчення колективних біографій, що дозволяє здійснити точнішу персоніфікацію особи), соціокультурний (як взаємозв'язок соціальних інститутів у виробленні культурних цінностей, де важливим є макро-мікрорівні), культурно-антропологічний методи (де історичні знання розглядаються як результат взаємовпливу соціально-політичних факторів та інтелектуально-чуттєвої сфери науковця, що дає виразнішу картину мотивації наукової творчості, врахувати фактор соціального замовлення).

Метод історіографічного аналізу дав можливість дослідити процес формування наукового дискурсу з обраної теми, дотримуючись принципу світоглядної толерантності, виокремити внесок у цей процес різних поколінь учених, обставини появи наукових тверджень та «кліше». Для пошуку та систематизації первинної інформації застосовано джерелознавчий, архівознавчий, бібліографічний аналізи та контент-аналіз. Певну роль було відведено термінологічному аналізу, де певного уточнення отримали деякі поняття дослідження.

З позиції інформаційного підходу сільськогосподарська дослідна справа в Україні у 1939–1945 рр. розглядається як мережа взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація, що формує загальну картину соціокультурної взаємодії (мережева модель). Визначальним підходом до розуміння досліджуваної проблеми стало трактування окресленого періоду як глобальної кризи в розвитку сільськогосподарської дослідної справи, коли випробовувалися на витривалість вже усталені організаційні форми, відносини у науковому співтоваристві та одночасно з'являвся стимул для появи нового як у науковому пізнанні, так і в організації науково-дослідних процесів.

У другому розділі **«Розвиток аграрного дослідництва в УРСР напередодні німецько-радянської війни»** реконструйовано процес функціонування організаційної структури сільськогосподарської дослідної справи у 1939–1941 рр. та проаналізовано наукові здобутки учених-аграріїв із різних напрямів дослідництва з урахуванням суспільно-політичних та соціально-економічних чинників початку Другої світової війни.

У підрозділі 2.1. *«Стан наукового забезпечення розвитку сільського господарства УРСР»* схарактеризовано організаційні засади ведення сільськогосподарської дослідної справи в УРСР, розвиток якої головно залежав від соціально-економічних і політичних процесів у суспільстві, державної політики в галузі сільського господарства.

Після ліквідації у 1935 р. Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, як координаційного та науково-методичного центру сільськогосподарської науки в УРСР, управління галузевою дослідною справою залишалось розпорощеним по різних відомствах щодо підпорядкування. НДУ республіканського значення перебували під керівництвом Наркомату землеробства УРСР у межах його

структурного підрозділу – Сектору науково-дослідних установ, із формально координаційним дорадчим органом – Науковою Радою. Частина НДУ на території УРСР підпорядковувалася Всесоюзній академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна, до компетенції якої входило здійснення наукового супроводу загальнодержавних програм розвитку галузі. Крім того, на українських землях розташовувалася більшість установ аграрного дослідництва, що входили до системи Наркому харчової промисловості СРСР (управління цукрової промисловості – Голоцукру). Певні фундаментальні проблеми вітчизняної аграрної науки досліджувалися також у системі Академії наук УРСР у Відділі біологічних наук (Інститут ботаніки, Інститут зообіології та ін.). Остаточо закріпилася 3-ступенева організація сільськогосподарської дослідної справи: НДІ – дослідна станція – опорний пункт. Експериментальні бази НДІ прирівнювалися до насінневих радгоспів.

Проголошений державної владою СРСР та партійними органами курс на мілітаризацію країни ставив перед сільським господарством головне завдання, що полягало в інтенсифікації виробництва сільськогосподарської продукції і, відповідно, зусиль із максимально-ефективної організації управління галуззю та її науково-організаційним забезпеченням. На основі Постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 31 грудня 1939 р. затверджувалося виділення в республіканському галузевому наркоматі певних територіально-виробничих управлінь, які у своєму складі мали відділи, що презентували усі напрями сільського господарства. Це дозволяло за потреби вирішувати виробничі питання будь-якої складності в конкретно взятому регіоні, не порушуючи роботи інших територій. Реорганізація галузі активізувала питання реформування аграрного дослідництва. Єдиним гарантом активізації сільськогосподарської дослідної справи визначалося повернення до універсального координаційного органу аграрної науки – республіканської галузевої академії наук, зважаючи на недоліки чинної організації в умовах планової економіки та військової загрози. Згідно із Постановою РНК та ЦК КП(б)У №145 від 31 січня 1941 р створюється Українська філія ВАСГНІЛ та затверджується її керівний орган – Оргбюро (10 осіб, очільник М.О. Ольшанський). Така організаційна форма фактично закріплювала колоніальний підхід у науковому забезпеченні галузі. Через початок німецько-радянської війни ця інституція так і не змогла розпочати повноцінну діяльність. Станом на кінець 1939 р. в УРСР налічувалося 99 галузевих дослідних установ, що функціонували у 16 з 21 областей республіки. Згідно із наказом НКЗ УРСР від 11 квітня 1941 р., через долучення до науково-дослідної мережі НКЗ УРСР агрохімлабораторій МТС, кількість цих інституцій зросла до 137 при фінансуванні більше 17 млн крб. на рік. Приєднання територій Західної України, Північної Буковини та Бессарабії до складу УРСР викликало трансформації в науковому аграрному середовищі цих регіонів, унаслідок чого розпочався процес інтеграції наукового аграрного потенціалу у загальнодержавний контекст, що позначилося розширенням мережі галузевих НДУ (4 – продовжили функціонування, 1 новостворена, підготовка до відкриття 3).

Початок Другої світової війни активізував діяльність Академії наук УРСР, у межах якої були сформовані спеціалізовані бригади вчених, що координували комплексні міжгалузеві наукові дослідження: вивчення проблеми боротьби зі

шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин та тварин, ерозійності ґрунтів, дослідження виробничих можливостей західноукраїнського регіону; діяла Рада із вивчення продуктивних сил УРСР.

У підрозділі 2.2. «Наукові здобутки вітчизняного аграрного дослідництва наприкінці 1930-х–поч. 40-х років ХХ ст.» проведено аналіз результатів науково-дослідної роботи провідних галузевих установ напередодні німецько-радянської війни.

Головні завдання, які стояли перед науково-дослідними установами землеробського напрямку торкалися розробки системи агротехнічних заходів, що забезпечують прогресивне наростання елементів родючості ґрунту УРСР і підвищенням врожайності зернових і технічних культур; боротьба з посухою в степових районах республіки, що вирішувалося розробкою системи відповідних сівозмін. Всебічно продовжував досліджуватись ґрунтовий покрив УРСР, зокрема комплексного вивчення отримав західноукраїнський регіон. Значні результати досягнуто у боротьбі з ерозією ґрунтів, що набула загрозливих масштабів. У 1941 р. це питання обговорювалось на засіданні Ради із вивчення продуктивних сил УРСР при АН УРСР, де було прийнято до використання технології диференційованого вирощування польових культур та заходи із хімізації еродованих ґрунтів (О.Н. Соколовський) та методики терасування, дренажу, заліснення по горизонталі (Г.Г. Махов).

В умовах дефіциту та прогнозованої нестачі добрив давалася агрономічна оцінка нових їхніх джерел, а також способів раціонального використання. Відсутність вітчизняних синтезованих хімічних засобів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур нового покоління за умов можливого військового протистояння активізувала опрацювання ефективних нехімічних методів боротьби. Насамперед йшлося про агротехнічні прийоми щодо боротьби з гірчаком, берізкою, гулявником; біологічні методи боротьби з вовчком за допомогою грибка *Fusarium obovatum*, застосування яйцеїда трихограми в боротьбі з озимою совкою у виробничих умовах шляхом створення колгоспних трихограмних лабораторій, використання покценелід в боротьбі з попелицею.

Науковцями обраного періоду досягнуто значних успіхів щодо удосконалення агротехніки цукрових буряків (особливо на осушених ґрунтах), що давало збільшення врожаю до 700 ц/га, а також зернових культур і трав у зерно-просапних сівозмінах. Розроблено ефективну систему заходів щодо удобрення цих культур. Опрацьовано схему розмноження насіння цукрового буряку, що попереджало регресію сортів культури та забезпечувало їх тривале використання у виробництві. Запропоновано підходи щодо районування сортів цукрового буряка, які забезпечували при загальній площі цукробурякового виробництва 1,2 млн га – 1,8 млн ц цукру в рік.

Значних успіхів досягнуто у селекції сільськогосподарських культур (сорт озимої м'якої пшениці Одеська 12, ячменю озимого Одеський 14, томатів Одеський 71, дині Кримка Одеська). З'ясовано природу спадковості однонасінності цукрових буряків. Напередодні військового протистояння та прогнозованого дефіциту каучуку розпочалися комплексні селекційні та агротехнічні розробки культури кок-сагиз.

Учені в галузі агролісомеліорації досягли успіхів щодо опрацювання ефективних конструкцій полезахисних смуг, швидких та економічних способів їх відновлення; боротьби з хворобами дерево-чагарникових порід. Науково обґрунтовано: осушення боліт площею 1,9 млн. га; боротьба з вимочками сільськогосподарських культур на площі 408 тис. га; понад 4 млн га площі зрошення у посушливих умовах УРСР; раціональне освоєння та ефективне використання близько 90 тис. га зрошуваних земель, 140 тис. га осушуваних боліт і 100 тис. га осушуваних мінеральних перезволожених земель.

Тваринницька галузь мала досягнення щодо породного покращення і виведення нових порід сільськогосподарських тварин (уточнення принципів і схем районування планових порід в УРСР; апробація понад 40 заводських ліній і родин у великій білій і миргородській породах свиней тощо). В умовах завершення формування племінної бази актуальними були розробки методу зберігання і транспортування сперми, розфасованої в желатинові капсули (І.В. Смирнов). Продовжено опрацювання гормональних методів штучного запліднення для стимуляції багатопліддя.

Помітних успіхів відносно попередніх років було досягнуто в опрацюванні наукових основ механізації сільськогосподарського виробництва. Йдеться про виготовлення удосконалених типів машин – культиваторів, підживлювачів та обприскувачів для високоефективного використання мінеральних добрив та їх науково обґрунтованого застосування.

У третьому розділі **«Сільськогосподарська дослідна справа в УРСР в умовах радянського тилу»** проаналізовано проблеми налагодження науково-дослідного процесу у передислокованих з території УРСР у східні райони СРСР інституціях аграрного дослідництва.

У підрозділі 3.1. *«Проблема переміщення, збереження, відновлення та налагодження наукових досліджень»* зосереджено увагу на особливостях евакуаційної кампанії матеріально-технічної бази, кадрового складу, наукової документації, племінного та селекційного фонду сільськогосподарських науково-дослідних інституцій УРСР.

Установлено, що в СРСР не було розроблено єдиного плану евакуації установ аграрного дослідництва, що пояснює стихійність, неорганізованість, неоднорідність, вибірковість кампанії із перебазування наукового потенціалу сільського господарства УРСР. Швидке просування німецької армії територією УРСР завадило організувати цей процес на території західноукраїнських та правобережних областей, значною мірою південних областей республіки. Більш організовано відбувалась евакуація інституцій аграрного профілю з м. Києва та областей Лівобережжя. Майно, яке залишалось, підлягало знищенню.

Ситуація на фронті призвела до багатоетапної евакуації сільськогосподарських науково-дослідних установ, через що значну частину цінного наукового майна було втрачено в дорозі. Маршрутом для більшості інституцій, що входили до мережі НКЗ УРСР була Харківська, потім Воронежська, а згодом Саратовська області РРФСР. Науково-дослідні інституції аграрного спрямування, які мали всесоюзне значення передислоковувались на бази дослідних установ, що входили до їхньої мережі, або з якими мали тісні науково-виробничі контакти. В умовах воєнного часу, коли

передислокація мала стихійний характер, певна частина досліджуваних інституцій розпорошувалась по різних установах, що завадило їм розгорнути науково-дослідний процес належним чином. Інституції, які займались сільськогосподарською тематикою в межах АН УРСР, були централізовано переведені до м. Уфи Башкирської АРСР. За таких умов, географія розміщення сільськогосподарських науково-дослідних інституцій УРСР окреслювалась регіонами Поволжя, Уралу, Сибіру та Середньої Азії, що відповідало завданням уряду СРСР щодо залучення наукового потенціалу установ сільськогосподарської дослідної справи УРСР до інтенсифікації галузі тилкових регіонів країни.

Змінилася вся структура організації галузевої дослідної справи УРСР, що позначилось на кількісних та якісних характеристиках. Під контролем НКЗ УРСР функціонувало лише 9 сільськогосподарських НДУ, дислокованих у межах Саратовської області РРФСР. Основними труднощами у налагоджуванні науково-дослідного процесу сільськогосподарських НДУ були: організація побутових умов життя співробітників; перегін та утримання племінної худоби та птиці; відсутність належних приміщень; неузгодженість різних гілок влади на місцях щодо підпорядкування та використання евакуйованих ресурсів, втрата лабораторного обладнання, наукової документації, а також кадрові проблеми тощо.

Значно активізувала свою діяльність для потреб галузі АН УРСР, зокрема її Відділ біологічних наук. З метою ефективної реалізації міжгалузевих програм при АН УРСР в умовах евакуації діяли Сільськогосподарські відділи Комісії: з розширення харчових ресурсів; з відбудови зруйнованих ворогом міст і підприємств України (з січня 1943 р. Комісія з відбудови народного господарства УРСР); з мобілізації ресурсів Башкирської РСР на оборону СРСР.

У підрозділі 3.2. *«Досягнення вітчизняних науково-дослідних установ в питаннях науково-методичного забезпечення сільського господарства в умовах евакуації»* відображено результати науково-дослідної роботи в межах діяльності тих галузевих науково-дослідних інституцій, які відновили свою діяльність в тилкових регіонах СРСР.

Найважливішим завданням для рослинницької галузі постала зернова проблема, особливо у складних кліматичних умовах Поволжя. Для евакуйованого УНДІ зернового господарства (Дніпропетровськ), який тісно співпрацював з НДІ зернового господарства південного сходу СРСР (Саратов), на науково-виробничій базі якого був розміщений, пріоритетним напрямом діяльності було збереження та розмноження евакуйованого елітного насіння сільськогосподарських культур. Завдяки спільним зусиллям у 1942 і 1943 рр. було отримано сортове насіння ярих зернових, зернобобових культур, однорічних кормових трав і соняшнику: у 1942 р. – 850 ц, а в 1943 р – понад 2,5 т. Створено вихідний селекційний матеріал для нормального ведення у 1944 р. системи насінництва за всіма основними сортами зернових культур, районуваними у Дніпропетровській та Запорізькій областях. Розроблено ефективні прийоми агротехніки проса, картоплі, кок-сагізу, введено та апробовано нові місцеві скоростиглі сорти соняшника, як-от: Саратовський лузальний та Р-27, які у 1943 р. почали районуватися в степовій зоні. Українською філією Всесоюзного НДІ кормів ім. Вільямса було збережено 967 кг насіння кормових трав;

розроблено рекомендації щодо форсованого розмноження найбільш цінних районованих сортів люцерни.

Науковцями установ мережі Всесоюзного НДІ цукрової промисловості збережено і розмножено основні сорти цукрових буряків. Для ґрунтово-кліматичних умов Середньої Азії було виведено нові гібриди кормових, столових цукрових буряків, здійснено дослідження їхніх фізіологічних та біохімічних властивостей, розроблений новий більш ефективний безвисадковий спосіб вирощування насіння цукрових буряків. Обґрунтовано для впровадження в сільськогосподарське виробництво Киргизької РСР ефективний спосіб вирощування деяких культур: гороху для зрошувальних районів Чуйської долини; для богарних земель – озимого жита як культури більш стійкої до несприятливих посушливих умов порівняно з озимою пшеницею. Досліджено і впроваджено у виробництво раціональні елементи агротехніки у поливних районах бурякосіяння Казахської, Киргизької та Узбецької РСР.

Всесоюзним науково-дослідним селекційно-генетичним інститутом згідно із рекомендаціями академіка Т.Д. Лисенка впроваджувався в сільське господарство Узбекистану спосіб садіння картоплі верхівками бульб на площі 150 тис га.

В умовах гострого дефіциту рідкого палива вкрай актуальним постало питання використання природного газу. Вченими УНДІ механізації та електрифікації доведено можливість і доцільність застосування стислих природних газів для експлуатації автомобілів та тракторів, вперше застосовано компенсацийний жиклер для змішувача газового двигуна, розроблено універсальну газову апаратуру на рідкому паливі.

Український НДІ тваринництва був визначений головною інституцією, яка відповідала за збереження та утримання племінного стада ВРХ, евакуйованого з території УРСР. З цією метою установою обстежено 6 областей РРСФР, де розміщувалась евакуйована худоба українських держплемрозплідників, здійснювалось методичне керівництво племінною роботою, розроблялись рекомендації з годівлі, підготовки зернових кормів, досліджувались маловивчені місцеві групи породної та покращеної худоби. Збереженням евакуйованого поголів'я птиці займалась Українська науково-дослідна станція птахівництва, де основною тематикою наукових робіт залишався напрям селекції сільськогосподарської птиці та вивчення особливостей її вигодовування та утримування. За рахунок племінних ресурсів станції було суттєво покращено галузь птахівництва Саратовської області (2 тис. голів племінної птиці, створено 7 племінних ферм пекінських качок).

Однією з найважливіших проблем, яка постала перед Українським НДІ експериментальної ветеринарії було вивчення результатів досвіду вакцинації ВРХ проти епізоотії спричиненої ящуром унаслідок допущених помилок під час переміщення; розробка ефективних методик щеплення та зберігання вакцин, системи ветеринарно-санітарних заходів щодо реевакуації худоби.

Вчені АН УРСР переорієнтували наукову діяльність для потреб воєнного часу, зокрема і на розробку та розвиток продовольчих та сировинних ресурсів країни, відбудови сільського господарства УРСР. Знаходячись в евакуації, Інститут ботаніки АН УРСР, тісно співпрацюючи з Башкирською науково-дослідною станцією

рільництва, розгорнув широку науково-дослідну роботу із упровадження на території Башкирської, Удмуртської, Татарської АРСР, Південного Уралу та Приураллі нових для цих регіонів технічних культур (цукровий буряк, кок-сагиз, коноплі) та підвищення їхньої врожайності. Визначена й обґрунтована зона бурякосіяння Башкирії площею 15 тис. га., що заклало основу цукробурякової промисловості краю. Ініційовано дослідження мікроелементів у ґрунтах республіки, розроблено систему удобрення ґрунту з метою підвищення урожайності, цукристості буряків і вмісту каучуку в кок-сагизі (П.А. Власюк). Вивчення питання можливості вирощування високопродуктивних південних конопель в умовах Башкирії дозволило вже 1942 р. культивувати цю культуру на площі до 3 тис. га. Запровадження нових для регіону сільськогосподарських культур актуалізувало проблему боротьби з їхніми шкідниками і хворобами (методи боротьби із жовтухою та карликовістю люцерни, встановлено причини пустоцвіту твердої пшениці й щуплості зерна м'якої пшениці (А.О. Сапегін).

Інститут зообіології в умовах воєнного часу визначав головним завданням опрацювання методів профілактики та протидії епізоотії. Розроблено методіку використання хіміотерапії у лікуванні бруцельозу у тварин, визначено роль ектопаразитів, грибів у поширенні енцефаломієліта у коней; методіки лікування шовкопряда (В.П. Поспелов). Надзвичайно актуальною в умовах 1942 р. постала тема вивчення ролі мікрофлори виробничого зерна та грубих кормів в етіології мікотичних отруєнь, у результаті чого була розроблена детальна інструкція для оцінки кормового зерна та його очищення та встановлювались основні прийоми профілактики отруєнь та зараження тварин та людини (М.М. Підоплічко).

Рівень ефективності діяльності науково-дослідної інституції визначався адміністративними здібностями його керівника та взаємостосунками з місцевим партійним, науковим, виробничим співтовариством. Для активізації діяльності вчених в нелегких умовах евакуації широко практикувалось застосування радянських методів стимуляції: соціалістичне змагання, «ударництво».

У четвертому розділі **«Наукове забезпечення сільського господарства в умовах окупаційної влади»** проаналізовано особливості ведення сільськогосподарської дослідної справи на українських землях, окупованих німецькими та румунськими військами.

У підрозділі 4.1. *«Політика Німеччини часів Третього Райху у дослідженні сільськогосподарського потенціалу українських земель»* зацентровано на взаємодії нацистської держави та німецького наукового аграрного співтовариства щодо підготовки територіальної експансії та укріплення правління на окупованих українських територіях через активізацію розробок з аграрного освоєння захоплених земель.

На основі аналізу встановлено, що ідеологія нацистів визначала їх політику щодо освоєння сільськогосподарського потенціалу українських земель та будувалась на концепціях автаркії та розширення «життєвого простору». Вона включала вивчення різних аспектів – від використання сировинних ресурсів, природньо-історичних умов, людського контингенту як трудового ресурсу та споживача, аграрної політики до організації наукового забезпечення галузі.

Визначено, що цільові сільськогосподарські дослідження, які сприяли розробленню заходів щодо експлуатації східноєвропейських, зокрема українських, територій (грунтово-кліматичні особливості, виведення адаптованих до цих умов рослин та тварин, трудові відносини у сільському господарстві) масштабно (до 80%) фінансувались у межах діяльності найпрестижніших наукових організацій Німеччини (Товариство кайзера Вільгельма, Німецький дослідницький фонд), державних органів (Райхсміністерства: продовольства та сільського господарства; освіти та науки; управління регіонального планування; Дослідницька рада Райху). Головна увага приділялася аналізу результатів радянської сільськогосподарської дослідної справи, де акцентувалося на перспективних результатах досліджень інституцій, розташованих на українських землях, як ключовому аграрному регіоні. Методичну координацію всіх галузевих науково-дослідних програм, що проводилися 1200 галузевими науково-дослідними інституціями, підпорядкованими різним відомствам, здійснювала Служба досліджень, створена у 1935 р. та очолювана К. Мейером-Гетлінгом. Він став провідною фігурою в об'єднанні наукових зусиль та главою проектного Бюро при розробці Генплану «Ост», який тісно пов'язав німецькі академічні напрацювання з ідеологією й політикою нацистів та передбачив колонізацію (германізацію) захоплених нацистською Німеччиною польських та радянських територій.

Для німецьких учених-аграріїв вторгнення на територію СРСР стало унікальною можливістю перехопити міжнародне лідерство у низці напрямів аграрного дослідництва, узурпувавши радянські наукові ресурси (експедиції із вивчення сільськогосподарського дослідництва українських земель Х. Брюхера, Р. Бьоме, О. Шульц-Камфенхеля та ін.), для аналізу яких створювались спеціальні науково-дослідні інституції на території Німеччини (Інститут досліджень сільськогосподарських культур, Інститут європейських сільськогосподарських досліджень і продовольчої економіки, Інститут СС генетики рослин).

У підрозділі 4.2. *«Пошук форм і способів організації вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи»* особливу увагу приділено аналізу заходів, вжитих окупаційною владою, щодо використання сільськогосподарських наукових ресурсів, залишених радянською владою на українських територіях.

Зважаючи на значущість наукових об'єктів сільськогосподарського призначення для продовольчої безпеки Німеччини, ці установи знаходились під особливим контролем структур Райхсміністерства окупованих східних територій (РОСТ) та його Центральної служби з дослідження Сходу, Оперативного штабу Розенберга та ін., які проводили їхнє обстеження, вилучали цінне наукове майно, координували відрядження німецьких учених та спеціалістів на окупованих територіях, розробляли проекти з реорганізації аграрного дослідництва окупованих територій для потреб Німеччини.

Установлено, що адміністративно-територіальний поділ українських земель під час окупації та розмежування зон впливу між завойовниками зумовили характер організаційної структури ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи цього періоду. У Райхскомісаріаті Україна тривала перманентна реорганізація галузевого експериментаторства. Вона завершилась об'єднанням частини

академічних інституцій Української академії наук та сільськогосподарських науково-дослідних установ під егідою створеного 25.08.1943 р. Крайового дослідницького центру України при райхскомісарі України (Київ, О. Зомер) в межах Спеціальної групи сільськогосподарських досліджень з філією у Херсоні. У зоні військової адміністрації координація аграрного дослідництва входила до компетенції Комітету науково-дослідних установ, а з червня 1942 р. Ради наук, яку було реорганізовано у грудні 1942 р. у відділ при Харківській міській управі.

Сільськогосподарська дослідна справа на території Дистрикту «Галичина» Генеральної губернії була інтегрована у загально-польський контекст у межах Інституту німецької діяльності на Сході (Краків) та його філії у Львові.

У «Трансністрії», що входила до румунської зони окупації, чіткої системи координації науково-дослідної роботи для потреб сільського господарства вироблено не було, підпорядкування аграрних науково-дослідних інституцій здійснювалось різними владними органами.

У підрозділі 4.3. *«Місце і роль координаційних центрів сільськогосподарської дослідної справи щодо організації наукових процесів для потреб галузі на українських землях»* висвітлено діяльність інституцій окупаційної влади, створених на період формування організаційної структури сільськогосподарської дослідної справи на території Райхскомісаріату Україна (РКУ).

З метою ефективного використання наукового потенціалу сільського господарства на території Райхскомісаріату України РОСТ у вересні 1941 р. створено координаційні органи управління сільськогосподарськими дослідженнями (Центр сільськогосподарських досліджень (або інша назва – Центр досліджень сільського та лісового господарства для Північно-західної України) (Київ, О. Зомер) та Науково-дослідний центр Півдня України (Херсон, Е. фон Богуславський), які контролювали усі науково-дослідні інституції аграрного спрямування, розташовані на цій території, та регламентували їхню діяльність.

До основних завдань цих органів належали: координація діяльності німецьких учених-аграріїв на території РКУ; організація науково-дослідної та господарської роботи установ аграрного дослідництва на цій території; розробка міжгалузевих програм розвитку сільського господарства захоплених територій; популяризація досягнень підвладних науково-дослідних установ для німецькомовного простору шляхом функціонування спеціалізованого музею та видавництва з метою ефективного використання здобутків цих інституцій для потреб економіки Третього Райху; контроль за вивезенням наукової документації під час відступу німецьких та румунських військ з українських земель та залучення вітчизняних учених-аграріїв до ведення аграрного дослідництва на підконтрольних Німеччині територіях у 1944–1945 рр. Для цього при кожній інституції сільськогосподарської дослідної справи запроваджувалася посада німецького комісара (куратора), до компетенції якого входило розв'язання питань, пов'язаних із її структурою, кадровим, матеріально-технічним забезпеченням; сприяння налагодженню побутового життя вчених та співробітників; узгодження тематики та методики науково-дослідної роботи. З метою інтенсифікації роботи вітчизняних дослідників широко використовувались різні способи заохочення (продуктові та промислові товари, виділення земельних ділянок

та забезпечення насінням із фонду галузевих дослідних інституцій, харчування у відомчих їдальнях, медичне забезпечення), що дозволяло суттєво покращити матеріально-побутові умови у складних реаліях окупаційного життя.

У результаті координаційної діяльності, ґрунтуючись на довоєнних напрацюваннях українських учених, при залученні німецьких науковців було розроблено кілька міжгалузевих програм для розвитку сільського господарства українських земель: проект зрошення Південної України та Північного Криму водами Інгульця та Дніпра, який мав охоплювати 2,9 млн га; реорганізації помологічної науково-дослідної роботи в рамках загального розвитку садівництва України.

У підрозділі 4.4. *«Особливості аграрного дослідництва в умовах окупації в межах діяльності галузевих науково-дослідних інституцій»* відображено результати функціонування установ аграрного дослідництва на окупованих українських територіях.

З'ясовано, що вітчизняне наукове аграрне співтовариство, використовуючи різні стратегії виживання в умовах окупаційної політики, змогло самоорганізуватися для збереження, відновлення та налагодження дослідницького процесу. Маючи обмежені наукові (кадрові) ресурси для освоєння захоплених земель, німецька окупаційна влада скористалася цим врятованим науковим потенціалом. Було продовжено діяльність 10 сільськогосподарських науково-дослідних інститутів (243 наукових співробітники) з мережею дослідних станцій, полів, хат-лабораторій, долучивши матеріально-технічне, лабораторне оснащення, вчених інституцій Української академії наук. До середини 1942 р. науково-дослідну роботу проводили згідно із довоєнними планами, продовжуючи наукову тематику попередніх років. Наступний період (друга половина 1942–1943 рр.) характеризується активним використанням вітчизняного наукового потенціалу аграрного експериментаторства для дослідницької роботи німецьких фахівців та утилітарних потреб німецької економіки та армії.

У межах діяльності сільськогосподарських науково-дослідних інституцій, що функціонували під час окупації на українських землях, було завершено розроблення карт: ерозійності ґрунтів; рослинності; ботаніко-географічного поділу України; підготовлено інструкції (щодо обстеження ґрунтів на зараженість шкідниками; апробації посівів, агротехніки, прогнозу врожаю бавовника, коноплі; боротьби з озимою совкою, люцерновим клопом, зі шкідниками в плодкових садах; щодо лікування хворих на коросту овець); проведено експедицію із вивчення лікарських рослин (район м. Сміла), здійснено методичний супровід ґрунтознавчої експедиції територією РКУ; організовано 2 всеукраїнські конференції (сільськогосподарської ботаніки; боротьби зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин). Науковці, що представляли аграрне дослідництво, беручи участь у виробничих нарадах окупаційної влади як експерти, були активно долучені до впровадження сільськогосподарської окупаційної політики, що сприяло налагодженню продовольчої безпеки Німеччини та її союзників.

У п'ятому розділі **«Внесок сільськогосподарських науково-дослідних установ у відбудовчий та виробничий процеси УРСР упродовж 1943-1945 рр.»**

проаналізовано здобутки аграрного наукового співтовариства УРСР після повернення радянської влади на українські землі під час Другої світової війни.

У підрозділі 5.1. «*Особливості державного регулювання галузевих наукових досліджень*» схарактеризовано основні урядові та відомчі нормативні документи, які регламентували відбудовчий процес у сільськогосподарській дослідній справі УРСР.

Відповідно до постанов РНК УРСР № 545 від 13.12.1943 р., № 232 від 18.03.1944 р., № 495 від 15.05.1944 р. та № 678 від 17.06.1944 р. відбувалося масштабне відновлення науково-дослідної мережі НКЗ УРСР, згідно з яким до кінця війни поновили діяльність 61% інституцій аграрного дослідництва. У зв'язку із виробничими потребами галузі постала необхідність у розширенні мережі науково-дослідних установ, що зреалізувалось у створенні Української науково-дослідної ветеринарної станції, Львівської науково-дослідної станції рільництва та дослідних полів у Дрогобицькій і Станіславській областях УРСР.

Основний характер руйнувань, заподіяний сільськогосподарській дослідній справі під час Другої світової війни, полягав у масштабній втраті науково-виробничих приміщень, лабораторного обладнання, машинно-тракторного парку, продуктивного тваринництва, насінневих колекцій, наукового архіву та літератури. Налагодження повноцінного науково-дослідницького процесу ускладнювалось скороченням на половину бюджету фінансування, дефіцитом товарів та послуг (будівельні матеріали, лабораторне обладнання, тяглова сила і подібне). У зв'язку із стратегічним значенням аграрного дослідництва у відбудові сільського господарства республіки низкою розпоряджень РНК УРСР відновленню матеріально-технічної бази сільськогосподарських науково-дослідних установ надавалось першочергове значення.

Для інтенсифікації управління відбудовчих процесів в аграрному дослідництві відбулася реорганізація управління галуззю: посилено роль Сектору науково-дослідних установ, відновлено Наукову Раду при НКЗ УРСР, упорядковано експериментальні бази інститутів, за якими закріплювались певні ґрунтово-кліматичні зони УРСР, НДУ аграрного спрямування фінансовано з республіканського бюджету. Суттєве зменшення кількості наукових кадрів аграрного дослідництва (62%) спонукало владу до відновлення аспірантури та збільшення на 32% державного замовлення, демобілізації авторитетних учених із фронту. Поновлено видавничу діяльність науково-дослідних інституцій, випуск науково-виробничих масових видань. Значна частина вітчизняних дослідників відзначена численними преміями, орденами, медалями; розроблено низку заходів для покращення матеріально-побутового життя науковців.

У цей період відновлено інституційну репрезентацію аграрного дослідництва в системі АН УРСР. Організовано роботу Лабораторії сільськогосподарської механіки Інституту будівельної механіки Відділу технічних наук (1944 р) та Лабораторії ґрунтознавства Відділу фізико-хімічних та математичних наук (1945 р.), а 20 жовтня 1945 р. згідно з Постановою РНК УРСР створено Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР (М.М. Гришко) у складі 4 науково-дослідних інститутів та 2 лабораторій.

У підрозділі 5.2. «*Наукове забезпечення галузей землеробства і рослинництва*» узагальнено здобутки учених-аграрії щодо розробки агротехнологічного комплексу заходів із відбудови буряківництва, ліквідації негативних наслідків порушення

сівозмін, відбудови раціонального зернового господарства, елементів технології одержання сталих врожаїв каучуконосів, зокрема кок-сагізу, олійних та прядивних культур як важливого виду стратегічної сировини для потреб війни, а також агротехніку культури рису, проса і поширення її в колгоспах країни. Виходячи з гострої потреби в органічних і мінеральних добривах, опрацьовано способи широкого використання штучного гною, різних компостів, зеленого добрива та більш інтенсивного застосування препаратів із азотфіксуючих бактерій (азотобактерин) та бульбочкових бактерій (нітрагін); створено і втілено в практику сільськогосподарського виробництва методи і способи мобілізації біологічно зв'язаного азоту, як доповнення недостатньої кількості азотних добрив у колгоспах та радгоспах УРСР.

Ученими визначено ефективність внесення комбінації органічних добрив поряд з азотно-фосфорними у посівах гречки, люпину, проса і кок-сагізу. З'ясовано ефективність суцільного та широкорядного способу сівби проса, садіння картоплі середніми бульбами із загушенням і підживленням, відпрацьовано методику посіву кок-сагізу за допомогою технології підсіву у гнізда пророслого насіння, що дозволило збільшити урожайність культури до 12 ц/га та середній вихід каучуку з одного га посівної площі у розмірі 75 кг. Науковцями розроблені оптимальні сівозміни для західноукраїнських земель, агротехнічні прийоми під різні польові культури в умовах низинних торфовищ, які були характерні для цього регіону. Установлено ефективність різних норм внесення гіпсу, вапна та бору на солонцях Лісостепу УРСР. Визначено, що травопільні сівозміни за їхнім впливом на рівень родючості ґрунту мали перевагу перед паропросапними сівозмінами щодо покращення фізичних властивостей і водного режиму ґрунту.

Відновлено роботу з укладення ґрунтової карти УРСР у масштабі 1:750000, на якій доповнили довоєнні напрацювання нанесенням механічного складу, ґрунтового покриття Ізмаїльської та Чернівецької областей.

В умовах майже повної відсутності хімічних отруйних речовин для боротьби зі шкідниками особливого значення для виробництва набули розроблені та відпрацьовані біологічні та технічні методи боротьби: удосконалено систему загороджувальних каналок, механізовано їх прокладання, розроблено методику і техніку затравлення у ловецьких колодязях фумігантами, використання природніх паразитів шкідників у виробничих умовах.

У підрозділі 5.3. *«Розвиток наукових досліджень у напрямі селекції та насінництва сільськогосподарських культур»* акцентовано на значних успіхах вітчизняних учених щодо відновлення та створення сортименту вискоефективних сільськогосподарських культур.

Доведено, що завдяки ефективній міжвідомчій координації наукових зусиль щодо відновлення діяльності державних селекційних станцій як пріоритетних установ аграрного дослідництва, покращення сучасної методики насінневої роботи (принцип безперервного покращеного відбору, збагачення спадкової основи насінних рослин, відновлення їх на високому агротехнічному рівні), інтенсивної роботи українських учених було відроджено довоєнний сортовий фонд УРСР зернових та овочевих культур уже до кінця німецько-радянської війни.

Напрацювання вітчизняних селекціонерів дозволили створити та передати у виробництво сорт озимої пшениці Одеська 16 (Ф.Г. Кириченко), Харківська 1/246, сорт жита Поліський, районований для легких підзолистих ґрунтів зони Полісся. Значну увагу приділено селекції зернобобових (брухусостійкі форми гороху), селекції та насінництва кормових та технічних культур (метод оцінки видової чистоти культури кок-сагиз (М.А. Іллінська-Центилович), нової однодомної форми коноплі придатної для механізованого збирання на основі однодомної фемінізованої плосконі (Є.С. Гуржій, Г.Й. Аринштейн). У дослідницькому процесі виведення однонасінневих форм цукрового буряку у цей період значна увага вчених зосереджувалась на технічному методі створення однонасінневого посівного матеріалу шляхом вирощування сегментованого насіння високої якості.

У підрозділі 5.4. *«Відновлення науково-організаційного процесу в агро меліорації та механізації сільського господарства»* звернено увагу на те, що першочерговим завданням цього напряму сільськогосподарської дослідної справи була розробка відповідних методик щодо відновлення зруйнованих на 80% лісових полезахисних смуг, ставкових господарств, зрошувальної та осушувальної систем.

Для інтенсифікації процесу осушення виробництву було запропоновано використовувати кротовий дренаж, апробований ще до німецько-радянської війни (М.О. Тюленев), що сприяло підвищенню врожайності різних сільськогосподарських культур на 18-30%. Обґрунтовано розрахунки ступеня осушення на торф'яних болотах УРСР (А.М. Янголь). Увагу щодо вивчення проблем агро меліорації було прикуто до західноукраїнського регіону, 90-95% якого становили мезотрофні торфовища (перехідні), які для покращення показників урожайності вимагали винятково правильного застосування науково обґрунтованих заходів агротехніки. У зв'язку зі значним руйнуванням шахтного господарства гостро стояла проблема використання шахтних вод на Донбасі. Вчені розробили ефективні шляхи їх використання для відновлення овочевої бази в регіоні через зрошення культур з урахуванням хімічного складу води. Для зрошення території Бессарабії розроблялися проекти застосування з цією метою підземних вод.

Через значні зміни агрорельєфу, що відбулися внаслідок воєнних дій, украї актуальними постали розробки, пов'язані зі створенням стійких і продуктивних захисних протиерозійних насаджень: підбір порід та агротехніка лісових і садових насаджень; встановлено вплив лісової та трав'яної рослинності на поверхневий стік і кольматаж продуктів змиву (І.О. Яхонтов). Удосконалено методику відновлення та виправлення полезахисних смуг (Б.І. Логгінов); конструкції полезахисних смуг; розширено породний склад полезахисних лісонасаджень; визначено ефективну агротехніку вирощування деревних порід та формування зооценозів на території, що піддавалася агролісомеліоративній дії.

Інтенсивне відновлення галузі вимагало розширення конструкторських досліджень для створення технічних засобів із механізації трудомістких процесів у рослинництві та тваринництві: розробка машини для агрегування з тракторами для вирішення проблем раціонального комплектування та використання машинно-тракторних агрегатів; переведення тракторів на газове паливо, вивчення трофейної техніки та опрацювання технологій ремонту основних деталей американських

тракторів Мак-Кормік-Дірінг W-9, W-6, Фармол Н і Катерпілер Д-4.; завершення проектування безтрубчастого радіатора до колісних тракторів, що забезпечувало значну економію кольорових металів та здешевлення ремонту радіатора.

У підрозділі 5.5. *«Розвиток галузей плодівництва, виноградарства і виноробства»* наголошено на розробці заходів інтенсивного відновлення плодкових насаджень, ягідників та виноградників шляхом покращення елементів агротехніки плодоовочевих та ягідних культур, їх селекції.

Науковцями уточнено для східних регіонів та розроблено для західноукраїнських областей УРСР стандартний асортимент плодово-ягідних культур; опрацьовано конкретні заходи щодо відновлення системи обробітку та удобрення ґрунтів садків, виправлення форм крон дерев та кущів ягідників, нормування суцвіть для отримання щорічних високих урожаїв; удосконалено агротехніку передсадивного обробітку ґрунту для саду; заходи для забезпечення отримання високоякісного посадкового матеріалу плодово-ягідних культур (розмножено кращі форми дикої яблуні і груші для організації матково-насієнних насаджень, проведено підбір і дослідження карликових форм підщеп); встановлено ефективність впливу обрізання на ріст і плодівництво плодкових дерев, які почали плодоносити.

Для відродження виноградної галузі розроблено заходи з відновлення кущів на маточниках підщепних лоз Одеської, Херсонської і Миколаївської областей (470 га); методика обстеження природно-історичних і ґрунтових умов радгоспів у виноградно-виноробних районах УРСР для виділення нових площ під виноградні насадження. Визначено економічну ефективність глибокого весняного розпушування ґрунту; опрацьовувались агротехнічні заходи (закривання пагонів винограду, глибина, терміни закривання) із захисту виноградних насаджень від дії зимових заморозків в умовах північних районів УРСР. Встановлено ефективність застосування мінеральних добрив на противагу органічним на піщаних ґрунтах (на 50%). Визначено найкраще формування виноградних кущів для різних районів виноградарства УРСР.

У підрозділі 5.6. *«Наукове підґрунття відбудовчих процесів у тваринництві»* проаналізовано наукові здобутки вчених галузі щодо відновлення поголів'я, поліпшення його племінного складу на основі біотехнологічних методів, раціоналізації годівлі в умовах нестачі кормів; боротьби з епізоотіями та різними хворобами сільськогосподарських тварин і птиці.

Через втрату документації на племінних тварин актуальним була розробка удосконалених інструкцій бонітування племінних тварин за основними господарсько-цінними ознаками. Проблему відновлення племінного поголів'я погіршило вимушене залишення частини евакуйованого племінного фонду тварин у тилових районах СРСР. Це спонукало до інтенсивної зоотехнічної роботи з трофейними племінними тваринами, які зазвичай потрапляли на територію УРСР у виснаженому стані. Упровадження ефективних методик догляду та годівлі дозволило в короткі строки належним чином скористатися новим генетичним матеріалом. Актуальними в умовах відбудовчого процесу було збільшення поголів'я худоби біотехнологічними методами. Для цього розроблялися рекомендації щодо

покращення використання племінних плідників, спермоматеріалу при штучному осіменінні (Т.М. Козенко). Продовжено досліди щодо гормональних методів стимуляції багатоплідності овець згідно методики М.М. Завадовського.

Найбільших втрат зазнало племінне свинарство (11% голів від довоєнного рівня). Результатом наукової роботи з удосконалення миргородської породи свиней стало виведення нових ліній з високою господарською скоростиглістю і сальними якостями шляхом ввідного схрещування з беркширською породою (П.І. Омельченко). Завершено апробацію п'ятої та одержано шосту лінію української степової білої породи свиней (Л. К. Гребень). Розпочато роботу над 2 новими лініями української степової рябої породи свиней.

В умовах нестачі кормів, спричинених порушенням сівозмін, відсутністю достатньої кількості насіння кормових трав, природніми умовами (посухи) актуальними були теми, пов'язані із опрацюванням раціону для відгодівлі тварин при використанні альтернативних кормів (залишки переробки харчової промисловості; макух бавовника – до 20% від раціону). Доведено, що за вмістом білку, поживності сінне листя кормових трав не поступалося концентрованим кормам (В. М. Рабінович). Визначено вплив дріжджування кормів на роботу шлунково-кишкового тракту (Б.Г. Левицький). Досліджуючи ранню підгодівлю поросят, було визначено раціон у різний період їхнього розвитку, що не тільки покращувало характеристики тварин, але й сприяло запобіганню вірусних захворювань; з'ясовано особливості фізіології лактації свиней, що дозволило розробити покращені рекомендації щодо догляду за поросятами та їх відгодівлі (О.В. Квасницький). Розроблено рекомендації із впровадження у виробництво методу холодного вирощування молодняку худоби, що значно зменшувало витрати, підвищувало продуктивність та резистентність до хвороб. (А.К. Скороходько).

Успіхів досягнуто у протидії спалаху епізоотій сільськогосподарських тварин (зафіксовано 26 хвороб). З'ясовано імунологічні властивості вірусу чуми птиці, виділено шляхи природного та експериментального зараження; розроблено рекомендації для профілактики поширення вірусу в районах «тліючої інфекції», де хвороба активізувалась лише навесні та влітку. Опрацьовано методи профілактики інфекційної анемії коней; сухий метод лікування наскірної корости овець; більш ефективного методу санації неблагополучних щодо бруцельозу господарств; досліджено алергію при чумі свиней та її вплив на щеплення; розподіл вірусу хвороби Аусеки в організмі свиней і стійкості його у м'ясі при різних способах його обробки та консервуванні; вивчався вплив антиретікулярної цитотоксичної сироватки О.О. Богомольця на підвищення імунітету організму, продуктивності сільськогосподарських тварин; розроблено високоактивну гемолітичну сироватку в умовах її серійного виготовлення.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що історіографія науково-організаційних засад ведення сільськогосподарської дослідної справи України у 1939–1945 рр. репрезентована низкою публікацій, у яких, однак, заявлена тема висвітлюється фрагментарно. Визначено, що політико-ідеологічні чинники вплинули на відображення

методологічних позицій дослідників, що спонукало до застосування традиційного, хронологічного підходу щодо аналізу історіографічної спадщини. Радянська історіографія десятиліттями була затиснута у рамки героїко-канонічної концепції трактування Другої світової війни, обмежуючи коло дослідницьких інтересів і формуючи численні ідеологічні штампи. Напрацьований у цей період фактологічний матеріал дозволив використати радянську наукову спадщину історіописання як доповнення у формуванні загальної ретроспективи досліджуваного питання. Сучасні вітчизняні вчені, відкинувши партійно-класовий підхід, використовуючи гуманістичний та антропоцентричний виміри, значно активізували увагу до вивчення аграрної науки, акцентуючи на національній та регіональній складовій у контексті політичних і соціально-економічних процесів. Опрацювання зарубіжної історіографії у наукових бібліотеках Берліна, Мюнхена та Гайдельберга, засвідчило, що західноєвропейські та американські науковці, приділяючи певну увагу розвитку сільськогосподарської дослідної справи у зазначений період, уникають «українського» сегменту. Історіографічний огляд проблеми засвідчив, що до цього часу немає цілісного й узагальненого як за тематичною, так і за хронологічною лініями, дослідження ведення сільськогосподарської дослідної справи України у 1939–1945 рр. Зокрема, не стали предметом спеціального вивчення організаційні зміни аграрного експериментаторства за різної влади, науково-організаційна діяльність вчених, які репрезентували галузеві НДУ як в умовах евакуації, так і під окупацією; проблеми організації наукового забезпечення сільського господарства під час військового протистояння, збереження, передислокації, втрати наукового матеріалу; співробітництва вітчизняних дослідників-аграріїв з фахівцями окупаційних сил; зміни наукової тематики, спричинені реаліями воєнного часу.

Відсутність узагальнюючого дослідження з названої проблеми ставить на перший план опрацювання історичних джерел як основи для вивчення історії вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Відтворення поступу ведення вітчизняного галузевого дослідництва у 1939–1945 рр. ґрунтується на використанні документального масиву, що складається з опублікованих і неопублікованих документів і матеріалів 2 центральних та 5 обласних державних архівів України, Федерального архіву в Берліні (Німеччина) з понад 300 документів 180 справ 35 фондів. До наукового обігу було вперше залучено низку архівних матеріалів і друкованих першоджерел, що уможливило визначення науково-організаційних засад ведення аграрного експериментаторства України у досліджуваний період. Проаналізовано постанови та розпорядження центральних та місцевих органів влади, галузевих відомств, накази керівників науково-дослідних установ, їх тематичні плани, звіти про роботу, доповідні та пояснювальні записки до керівних органів, звіти наукових конференцій, листування, витратні відомості, списки співробітників галузевих науково-дослідних колективів, що дозволяло відтворити загальну картину їх діяльності. Суттєвим доповненням у вивченні питання стало використання наукових праць вчених-аграріїв зазначеного періоду та наступних років, біо- та бібліографічних покажчиків, матеріалів періодичних і продовжуваних видань, мемуарів, енциклопедій. У поданому дослідженні комплексно використано загальнонаукові, міждисциплінарні та історичні методи, застосування яких для

осмислення репрезентативної джерельної бази та наукового доробку попередників дозволило всебічно та неупереджено реконструювати основні етапи розвитку сільськогосподарського дослідництва на теренах України у 1939–1945 рр.

2. Узагальнивши визначальні тенденції розвитку галузевого дослідництва України у 1939–1945 рр. доходимо висновку, що *організаційна* складова цього процесу виділяється у декілька етапів, зумовлених загально-історичним контекстом. *Перший етап* (1939–1941 рр.) – задля інтенсифікації організаційних процесів у науковому забезпеченні сільського господарства вітчизняне аграрне дослідництво зазнає реорганізації через спробу повернення до академічної моделі управління; з приєднанням західноукраїнських територій до Радянського Союзу розпочинається інтеграція наукового аграрного простору цього регіону у загальнореспубліканський. *Другий етап* (1941–1944 рр.) – захоплення території УРСР німецько-румунськими військами – у його межах виділяємо два періоди, які проходили майже синхронно, але на різних територіях країни – *період 1* (1941–1944 рр.) – діяльність вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ в умовах евакуації на території тилкових районів Радянського Союзу; *період 2* – (1941–1944 рр.) – діяльність українських галузевих науково-дослідних інституцій в умовах окупації для потреб Німеччини та Румунії. *Третій етап* (1944–1945 рр.) – повернення радянської влади на українські землі, відбудова системи організації сільськогосподарської дослідної справи, що характеризується реевакуацією її установ, відновленням матеріально-технічного та наукового потенціалу галузі.

Опрацювання та узагальнення матеріалів дослідження щодо розвитку *наукової* складової сільськогосподарської дослідної справи України в зазначений період дають підстави до виділення таких етапів із характерними для них тенденціями наукових пошуків: *I етап* – (1939–1941 рр.) – продовження розробки наукових питань, пов'язаних з утвердженням колгоспно-радгоспної системи на основі планової економіки, розширення географії досліджень (західноукраїнські землі); *II етап* – (1941–1944 рр.) – характеризується акцентуацією на проблематиці, пов'язаної із масштабними переміщеннями, втратами сільськогосподарських тварин і рослин (збереження наукового потенціалу в умовах війни, нових ґрунтово-кліматичних умовах); освоєння інших аграрних регіонів (нечорноземна смуга Радянського Союзу, Урал, Поволжя, Башкирія, Середня Азія), німецьких методик, препаратів, сільськогосподарської техніки, сортів, порід; реевакуації об'єктів сільського господарства; відновлення зруйнованого під час війни аграрного виробництва України; *III етап* – (1944–1945 рр.) – дослідження аграрних проблем, пов'язаних із відбудовою сільського господарства УРСР, де особлива увага звертається на інтенсифікацію розвитку певних галузей сільського господарства для форсування відбудовчих процесів галузі (дослідження щодо виробництва каучуконосів, прядивних, овочевих, технічних, олійних, бобових культур, застосування альтернативних видів добрив, механізація агровиробничих процесів, інтенсивного відновлення стад продуктивної та племінної худоби, раціоналізація годівлі в умовах нестачі кормів тощо).

Аналіз залученого матеріалу уможливив визначення і розкриття особливостей ведення сільськогосподарської дослідної справи України на тлі суспільно-

політичних, військових та соціально-економічних процесів 1939–1945 рр. У дослідженні обґрунтовується висновок наскрізного характеру, суть якого полягає у тому, що Друга світова війна вплинула на усі складники ведення вітчизняного галузевого дослідництва та на долі вчених, які його репрезентували. Аграрне експериментаторство зазнало одного з найбільших у своїй історії *кризового стану*, спричиненого непоправними людськими та науковими втратами, значним матеріально-технічним розоренням, суттєвим скороченням науково-дослідної, видавничої діяльності його інституцій, що певним чином загальмувало розвиток аграрної науки. Динаміка видавничої діяльності як одного з показників результативності в науковій сфері, становила: 21 галузеве фахове видання (1939 р.); 21 (1940 р.); 8 (1941 р.); 1 (1942–1943 рр.); 4 (1944 р.); 5 (1945 р.). Через воєнні події більше як наполовину (53,5%) зменшилося фінансування аграрного дослідництва із державного бюджету у 1945 р., порівняно з 1941 р. Суттєвих руйнувань зазнала матеріально-технічна база (машинно-тракторний парк скоротився на 93%).

Установлено, що 1939–1945 рр. в історії сільськогосподарської дослідної справи на теренах УРСР є *показовим періодом*, адже яскраво демонструє, що в умовах військового протистояння посилюється стратегічне значення аграрного експериментаторства у налагодженні продовольчої безпеки конфліктуючих сторін. Кожна з них намагалася максимально ефективно використати науковий потенціал сільського господарства українських земель для власних потреб, отримавши наукові результати, при мінімальних витратах, ціною неймовірних індивідуальних зусиль вчених. Роки німецько-радянської війни є *особливим періодом* в історії вітчизняного аграрного дослідництва, коли за короткий проміжок часу, в екстремальних умовах багаторазово змінювалася його організація під потреби тієї сторони, що захоплювала українські території. Загострилися усі недоліки організаційної структури радянського аграрного дослідництва попередніх часів, що стимулювало радянську владу до повернення функціонування академічної моделі управління. Однак запроваджена організаційна модель «Українська філія ВАСГНІЛ» фактично закріплювала колоніальний характер організації сільськогосподарської дослідної справи УРСР. Доведено, що успіхи у консолідації наукового співтовариства, матеріальних ресурсів щодо вивчення питань сільського господарства, які були досягнуті у межах АН УРСР під час війни, та гостра необхідність об'єднання наукових зусиль щодо інтенсифікації розвитку сільського господарства стимулювали до організації Відділу сільськогосподарських наук при АН УРСР з такими інститутами у своєму складі: фізіології рослин і агрохімії; ентомології, паразитології і фітопатології; генетики та селекції; рослинництва; лісівництва; лабораторіями ґрунтознавства; сільськогосподарської механіки як всеукраїнської сільськогосподарської наукової організації, закладаючи основи до повернення національної галузевої академічної моделі.

Унаслідок трансформацій організаційного характеру сільськогосподарської дослідної справи посилилась роль Сектору науково-дослідних установ як координатора наукових процесів у межах НКЗ УРСР, розроблені типові положення науково-дослідних установ аграрного спрямування, де чітко окреслювалося їхнє місце в загальній системі аграрного та наукового процесів.

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що упродовж періоду, який вивчається, відбулись суттєві зміни в чисельності сільськогосподарських науково-дослідних установ на теренах українських земель, що пов'язано з набуттям/втратою територій УРСР у досліджуваній період; частковою передислокацією інституцій галузевого дослідництва у тилові райони СРСР; ліквідацією установ аграрного експериментаторства внаслідок воєнних дій на території УРСР; змінами у визначенні статусу науково-дослідної установи аграрного спрямування, який у різні часи надавався не лише науково-дослідним інститутам, селекційним станціям, дослідним полям, заповідникам, але й ще агрохімічним лабораторіям МТС, опорним пунктам колгоспів УРСР. Динаміка чисельності галузевих науково-дослідних установ становила: 99 (вересень 1939 р.), 137 (квітень 1941 р.), 14 (червень 1942 р. окупована територія), 34 (серпень 1943 р., окупована територія), 10 (кінець 1941–початок 1944 рр., в евакуації), 68 (травень 1945 р.).

Відзначається посилення статусу вченого, наукових методів розвитку галузі у взаємодії держави та вчених-аграріїв: на початковому етапі, за інерцією попередніх років, провідну роль в організаційних та наукових засадах ведення аграрного дослідництва відігравала ідеологічна компонента, згодом вона послаблюється, поступаючись науковості та нагальним потребам воєнного часу, коли такий феномен радянської науки, як колгоспна дослідна справа на цей період втрачає свої провідні позиції. Під час війни відбулися суттєві зміни у персональному складі науково-дослідних установ аграрного спрямування, спричинені перекваліфікацією частини вчених на військові спеціальності, мобілізацією до лав Червоної Армії, евакуацією, еміграцією, втратою життя через військові дії та труднощі окупаційного життя. Лише у складі науково-дослідних інституцій системи Наркомзему УРСР кількість науковців скоротилася на 73,5%. Зауважено, що на певний час припинилася підготовка наукових кадрів; змінився гендерний показник у бік збільшення представництва жінок в аграрному дослідництві. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що сільськогосподарська дослідна справа на теренах України у 1939–1945 рр. мала неоднозначні та суперечливі результати розвитку.

3. Установлено, що вітчизняне галузеве дослідництво 1939–1945 рр. як в організаційній, так і науковій складових ґрунтувалось на досягненнях попередніх років. Ситуація, що склалася у науковому співтоваристві, організаційній структурі аграрного дослідництва у передвоєнний час, стала підґрунтям для подальших процесів трансформації наукового забезпечення сільського господарства. Розвиток вітчизняного галузевого дослідництва напередодні німецько-радянської війни головно залежав від соціально-економічних і політичних процесів у суспільстві, державної політики в галузі сільського господарства. У жорстких умовах формування командно-адміністративної системи, функціонування планової економіки, розвитку сільського господарства в межах колгоспно-радгоспної системи, посилення ролі репресивно-каральних методів управління сільськогосподарська дослідна справа стала невід'ємним елементом державної структури, була включена у процеси політизації та ідеологізації. Організація сільськогосподарської дослідної справи в цей період орієнтувалася на розробку першочергових проблем галузі, на так званий принцип «злиття науки з практикою»,

що відповідало світовим тенденціям розвитку аграрної науки. Напередодні військових дій на теренах УРСР аграрне дослідництво стало одним з державних пріоритетів, маючи масштабне фінансування, володіючи значними матеріально-технічними та кадровими ресурсами.

Доведено, що науково-дослідні установи аграрного спрямування, що функціонували на території українських земель, не мали належного єдиного координаційного центру і в науково-методичному розумінні були розрізнені. Проблеми вітчизняного наукового забезпечення сільськогосподарських питань розглядалися здебільшого в межах НКЗ УРСР, а також ВАСГНІЛ та АН УРСР, галузевих міністерств союзного значення (НКЗ СРСР, НКХП СРСР). Недоліки існування такої організації аграрного дослідництва та їх усвідомлення стимулювали владу в умовах військової загрози до реорганізації галузі та повернення академічної моделі організації сільськогосподарської дослідної справи у вигляді Української філії ВАСГНІЛ, яка, однак, була перервана війною.

Значний внесок у розвиток сільськогосподарської дослідної справи в ці роки зробили А.О. Василенко, Г.М. Висоцький, П.А. Власюк, Д.О. Долгушин, О.І. Душечкін, О.Т. Калачиков, О.В. Квасницький, Г.Г. Махов, М.І. Медведєв, І.Д. Рогоза, Б.М. Рожественський, О.Н. Соколовський, В.Я. Юр'єв та інші.

4. Початок військових дій на території Радянського Союзу у 1941 р., який вплинув на всі сторони життя тогочасного соціуму країни, стимулював владу до евакуації майна науково-дослідних установ та їхніх співробітників у тиліві райони Радянського Союзу. Обґрунтовано, що евакуаційна кампанія галузевого дослідництва стала масштабною за розмахом і характером подією в історії сільськогосподарської дослідної справи, однак її результати певним чином можна назвати суперечливими. З усіх галузей природничої науки сільськогосподарській напрям під час війни опинився в особливому становищі, адже більшість галузевих НДУ тісно пов'язані із досліджуваною місцевістю, і тому їхня науково-дослідна робота не могла бути повністю припинена та евакуйована. До особливостей евакуаційної кампанії науково-дослідних установ аграрного спрямування відносимо: швидкі темпи передислокації, спричинені воєнною ситуацією; відсутність загального плану евакуації; кількостетапність; недосконала організація переміщення племінних тварин; розпорошеність українських сільськогосподарських науково-дослідних установ різними регіонами Радянського Союзу, що пов'язано з довоєнними науково-виробничими зв'язками; свідоме руйнування та знищення залишених наукових ресурсів. У результаті проведеної евакуації було лише частково збережено та передислоковано углиб країни наукове майно та кадровий склад аграрного дослідництва. Ціною особистих зусиль вчених було налагоджено роботу більшості евакуйованих науково-дослідних інституцій сільськогосподарського спрямування, які відіграли значну роль у зміцненні економічної бази, відновленні продовольчої безпеки Радянського Союзу на вирішальному етапі війни. З'ясовано, що основними центрами передислокації науково-дослідних установ для потреб сільського господарства з території УРСР у тилівих районах СРСР стали м. Саратов та Саратовська область (установи системи НКЗ УРСР), м. Кант Киргизької РСР (Всесоюзний НДІ цукрової промисловості), м. Ташкент Узбецької РСР (Всесоюзний

селекційно-генетичний інститут), м. Уфа Башкирської АРСР (АН УРСР). У системі АН УРСР для комплексного вирішення завдань для потреб сільського господарства зусилля науковців було консолідовано в межах діяльності інститутів ботаніки та зообіології, міжінститутських комісій: з розширення харчових ресурсів, з відбудови зруйнованих ворогом міст і підприємств України та з мобілізації ресурсів Башкирської АРСР. Визначено, що переміщення матеріальних та наукових ресурсів галузі в тиллові райони країни частково завадило освоєнню сільськогосподарської галузі завойовниками, тим самим позбавивши ворога можливості покращити свій економічний стан. Період евакуації для вітчизняного галузевого дослідництва був часом значних досягнень як на індивідуальному рівні вчених, так і їхніх колективів. Тому є всі підстави вважати, що це був цілком виправданий в економічному, науковому, кадровому розумінні крок.

Визначальний внесок у розвиток сільськогосподарської дослідної справи в евакуації зробили: І.А. Артюх, І.Ф. Бузанов, С.П. Васильєв, П.А. Власюк, М.М. Гришко, Й.А. Даниленко, А.І. Задонцев, Є.В. Зверозомб-Зубовський, М.І. Котов, І.І. Кулеско, М.І. Медведєв, Я.С. Модилевський, О.М. Можейко, С.Ф. Морочковський, М.М. Підоплічко, Я.В. Ролл, А.О. Сапегін, О.Н. Соколовський та інші.

5. Установлено, що нацистська Німеччина під час підготовки до завоювань Східної Європи для вирішення продовольчої та сировинної проблеми значну увагу приділяла дослідженню сільськогосподарського потенціалу українських земель. З цією метою німецькі фахівці детально вивчали напрацювання вітчизняних учених-аграріїв та розробляли власні плани щодо освоєння сільського господарства України, фінальною стадією яких став «Генеральний план «Ост», який тісно пов'язав німецькі академічні напрацювання з ідеологією та політикою нацистів. Зважаючи на особливу значущість сільськогосподарської дослідної справи українських земель для вирішення питання продовольчої безпеки Німеччини та її союзників, вона була реорганізована для потреб окупантів. Адміністративно-територіальний поділ українських земель під час окупації та розмежування зон впливу між завойовниками зумовили характер організаційної структури сільськогосподарської дослідної справи цього періоду. Нехтування територіально-державними та національними принципами під час організації сільськогосподарської дослідної справи підкреслювало колоніальний підхід окупаційної влади щодо освоєння наукового потенціалу сільського господарства українських земель.

На території Райхскомісаріату Україна упродовж усього окупаційного періоду тривала перманентна реорганізація організаційної складової вітчизняного аграрного дослідництва, яке перебувало в полі постійної уваги різних структур Райхсміністерства окупованих східних територій. Цей процес завершився створенням Крайового дослідницького Центру України при райхскомісарі України як координатора всіх науково-організаційних питань на території райхскомісаріату та був представником Центральної служби з дослідження Сходу Райхсміністерства окупованих східних територій. Сільськогосподарська дослідна справа виокремлювалася у рамках цієї управлінської структури у Спеціальну групу сільськогосподарських досліджень та філією у Херсоні для потреб південного регіону

України. Дистрикт «Галичина» Генеральної губернії у науковому забезпеченні галузі обслуговувався Інститутом німецької діяльності на Сході, який не мав окресленого «українського компоненту» щодо сільськогосподарських досліджень. Румунська окупаційна влада не впровадила чіткої організаційної структури координації сільськогосподарської дослідної справи на території «Трансністрії». Організаційні моделі сільськогосподарської дослідної справи, запроваджені на території окупованих українських земель, не інтегрували її у загальнонімецькі чи румунські контексти, тим самим підтверджувався колоніальних характер завоювань.

6. Доведено, що на території Райхскомісаріату Україна на період реорганізації аграрного дослідництва окупаційною владою створено координаційні органи: Центр сільськогосподарських досліджень, Науково-дослідний центр Півдня України, якими вирішувались питання організаційного та методичного характеру. До компетенції цих установ входив контроль за кадровими питаннями, узгодження організаційної структури інституцій, сприяння їхньому матеріальному забезпеченню тощо. Головним завданням Центрів у науковому відношенні була розробка міжгалузевих програм, які мали винятково утилітарний характер. Зі зміною ситуації на фронті, всі зусилля працівників цих координаційних органів спрямовувалися на вивезення чи знищення найціннішої наукової інформації, колекцій, літератури.

7. Визначено, що окупаційний період в історії сільськогосподарської дослідної справи є суперечливим. З'ясовано, що вітчизняна аграрна наукова спільнота, опинившись на окупованих землях, використовуючи різні стратегії виживання, намагалася зберегти від розкрадання та знищення матеріально-технічну базу аграрного дослідництва, що завадило руйнуванню аграрного дослідницького процесу, дозволило в короткі терміни відновити функціонування сільськогосподарських науково-дослідних установ після повернення радянської влади, забезпечило реалізацію творчого потенціалу вчених, неперервність наукової аграрної думки на українських землях. Окупаційна влада скористалася науковими кадрами та дослідною базою радянських науково-дослідних установ для налагодження наукових процесів в аграрному дослідництві на території українських земель для потреб німецької та румунської економіки: було продовжено розробку наукових тем, окреслених у попередні роки радянськими вченими, з урахуванням практичних завдань німецької окупаційної влади (апробація німецьких сортів сільськогосподарських рослин, німецьких препаратів та методик боротьби зі шкідниками та захворюваннями), що певною мірою сприяло налагодженню продовольчої безпеки ворога.

Установлено, що вагомий внесок у збереженні та продовженні наукових процесів в аграрному дослідництві часів окупації зробили: З.С. Голов'яно, Ю.Д. Клепов, І.І. Клодницький, Г.Г. Махов, С.Я. Парамонов, А.В. Пономарьов, А.А. Романіка, В.Ф. Савицький, М.О. Тюленев, О.І. Харечко-Савицька, М.В. Шарлемань та ін.

8. Головними напрямками діяльності вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ після повернення радянської влади на територію УРСР було: їх реєвакація, відновлення власних матеріально-технічних та наукових потужностей, розробка ефективних методів відродження галузі. Основними

перешкодами на шляху до повноцінного функціонування сільськогосподарських науково-дослідних установ були відсутність у достатній кількості наукових кадрів, потрібного лабораторного устаткування та матеріалів, тяглової сили, сільськогосподарської техніки, племінного та селекційного фонду.

З'ясовано, що у відбудовчий період велике значення для розвитку галузевого дослідництва мали здобутки вчених науково-дослідних установ за напрямками рослинництва та землеробства, селекції та насінництва, тваринництва, агролісомеліорації, механізації сільського господарства, плідівництва, виноградарства та виноробства. Серед них: С.М. Алпатьєв, І.А. Артюх, П.Ю. Божко, А.О. Василенко, П.А. Власюк, П.Ф. Гаркавий, М.М. Гришко, М.В. Дахновський, О.Т. Калачиков, Ф.Г. Кириченко, І.І. Кулеско, М.О. Тюленєв та ін.

9. Узагальнено результати науково-дослідної роботи провідних установ, які представляли вітчизняну сільськогосподарську дослідну справу у 1939–1945 рр. Визначено, що основними досягненнями цих інституцій напередодні військових дій на території УРСР були успіхи в агрогрунтознавчих дослідженнях, розробці ефективної системи удобрення зернових і технічних культур, системи боротьби зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин; відгодівлі сільськогосподарських тварин і птиці, розпочато експериментальні роботи з біотехнології відтворення сільськогосподарських тварин; удосконалення землеоброблювальних знарядь та збиральних машин.

Ученими за період евакуації досягнуто значних результатів в освоєнні нових для тилкових районів СРСР сільськогосподарських культур, розроблено покращені методи удобрення та підживлення зернових культур, цукрового буряка, гречки, коксагізу, виконано агробіологічне та агровиробниче обґрунтування районування врожайності сільськогосподарських культур в умовах Поволжя, Нечорноземної смуги Радянського Союзу, Башкирії, Уралу, Середньої Азії; організації боротьби зі шкідниками й різними захворюваннями сільськогосподарських культур; вивченні паразитів свійських тварин та раціональних заходів боротьби з ними; покращено методи профілактики та протидії епізоотії.

Науково-дослідні установи аграрного спрямування відзначилися значними досягненнями щодо відбудови галузі: розробки щодо швидкого відновлення племінного поголів'я; використання альтернативних видів кормів в умовах значного скорочення та нестачі кормової бази; опрацювання оптимальних раціонів відгодівлі виснаженої худоби; боротьба з епізоотіями та різними хворобами сільськогосподарських тварин і рослин, які активізувалися внаслідок масштабних переміщень людських та тваринних контингентів; вироблення рекомендацій з відновлення порушених сівозмін, розробка агротехніки каучуконосів, олійних та прядивних культур; використання альтернативних видів добрив; конструювання та випробування знарядь для внесення мінеральних добрив, вивчення та апробація трофейної техніки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія

1. Корзун О. В. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни : монографія; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 440 с. (історико-біографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 113.).

Рецензії:

Бородай І. С. Рецензій на монографію : Корзун О. В. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни (1939–1945) / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 440 с. (Іст.-бібліогр. Сер. «Аграрна наук України в особах, документах, бібліографії»; кн. 113). *Історія науки і біографістика*. 2019. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2019_3_17. (дата звернення: 10.03.2020).

Щебетюк Н. Б. Українське аграрне дослідництво: невідомі сторінки Другої світової війни. *Вісник аграрної історії*. 2019. Вип. 29–30. С. 279–280.

*Стаття у колективній монографії у видавництві категорії С
за класифікацією SENSE*

2. Korzun O. Peculiarities of State Regulation of Scientific Researches in the Ukrainian Soviet Socialist Republic During the Period of Reconstruction (1943–1945). *Modern problems of history of science and biographical study : collective monograph / R. Bey, S. Hordenko, N. Kovalenko, O. Korzun, N. Kotsur, V. Melnyk, V. Orekhivskiy, V. Vergunov*. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. С. 65–91. (особистий внесок автора: підготовка розділу монографії: *Особливості державного регулювання наукових досліджень в УРСР у відбудовний період (1943–1945 рр.)*)

Статті у наукових фахових виданнях України

3. Корзун О. В. Наукове забезпечення сільського господарства УРСР в роки Другої світової війни: загальний огляд історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного у-ту ім. М. Коцюбинського*. 2014. Вип. 22 Серія : Історія. С. 252–255.

4. Корзун О. В. Особливості наукового забезпечення сільського господарства УРСР в роки Другої світової війни. *Історичні записки*. 2013. Вип. 39. С. 82–90.

5. Корзун О. В. Особливості евакуації сільськогосподарських науково-дослідних установ та їх діяльність в роки Другої світової війни. *Часопис української історії*. 2014. Вип. 30. С. 144–150.

6. Корзун О. В. Науково-дослідні сільськогосподарські установи України в період окупації під час Другої світової війни: загальний огляд проблеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного у-ту ім. М. Коцюбинського*. 2015. Вип. 23. Серія : Історія. С. 96–102.

7. Корзун О. В. Особливості розвитку сільськогосподарської дослідної справи в УРСР у роки Другої світової війни. *Історія науки і техніки*. 2018. Т. 8. Вип. 2(13). С. 489–499.

8. Корзун О. В. Основні напрями діяльності Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства упродовж 1941–1945 рр. *Історія*

науки і біографістика. 2018. № 4. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-4/10.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).

9. Корзун О. В. Діяльність Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства у роки Другої світової війни. *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 25–26. С. 266–275.

10. Корзун О. В. Вивчення німецькими вченими сільськогосподарського потенціалу українських земель в роки Другої світової війни. *Гілея*. 2019. Вип. 141 (2). Ч. 1. Історичні науки. С. 75–80.

11. Корзун О. В. Український науково-дослідний інститут землеробства під час німецької окупації в роки Другої світової війни. *Гілея*. 2019. Вип. 143 (4). Ч. 1. Історичні науки. С. 43–48.

12. Корзун О. В. Діяльність Національного наукового центру «Інститут виноградарства і виноробства імені В.Є. Таїрова» НААН у роки німецько-радянської війни. *Історія науки і біографістика*. 2019. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/09.pdf> (дата звернення: 30.08.2019).

13. Корзун О. В. Організація сільськогосподарської дослідної справи на території Райхскомісаріату «Україна». *Часопис української історії*. 2019. Вип. 40. С. 112–120.

14. Корзун О. В. Наукові дослідження Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості у роки Другої світової війни. *Гілея*. 2019. Вип. 144 (5). Ч. 1. Історичні науки. С. 57–62.

15. Корзун О. В. Особливості наукових досліджень Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації у роки Другої світової війни. *Гілея*. 2019. Вип. 145 (6). С. 66–70.

16. Корзун О. В. Діяльність Науково-дослідного Центру Півдня України як координатора сільськогосподарської дослідної справи південно-українських земель в роки німецької окупації 1941-1944 рр. *Історія науки і біографістика*. 2019. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/09.pdf> (дата звернення: 30.10.2019).

17. Корзун О. В. Особливості досліджень малопоширених сільськогосподарських культур у науково-дослідних установах УРСР упродовж 1941–1945 рр. *Вісник аграрної історії*. 2019. Вип. 27–28. С. 255–264.

18. Корзун О. В. Наукова діяльність вчених селекційно-дослідних установ УРСР упродовж 1941–1945 рр. *Гілея*. 2019. Вип. 146 (7). С. 62–66.

19. Корзун О. В. Сільськогосподарська дослідна справа в УРСР напередодні вступу Радянського Союзу у Другу світову війну: організаційний аспект. *Гілея*: 2019. Вип. 150 (11). Ч. 1. Історичні науки. С. 149–153.

20. Корзун О. В. Організація гідробіологічної науково-дослідної роботи на території рейхскомісаріату «Україна» в період німецької окупації (1941–1943 рр.). *Гілея*. 2019. Вип. 151 (12). Ч. 1. Історичні науки. С. 58–63.

21. Корзун О. В. Науково-організаційна діяльність координаційних центрів сільськогосподарської дослідної справи Райхскомісаріату «Україна». *Питання історії науки і техніки*. 2019. Вип. 4. С. 34–39.

22. Корзун О. В. Діяльність німецьких вчених-аграріїв на території українських земель під час Другої світової війни. *Вісник аграрної історії*. 2019. Вип. 29–30. С. 258–264.

Статті у зарубіжних виданнях

23. Корзун Е. В. Сотрудничество сельскохозяйственных научно-исследовательских учреждений УССР и РСФСР в эвакуации в период Великой Отечественной войны. *Российско-украинские связи в истории естествознания и техники*. 2014. Вып. 2. С. 256–265.

24. Корзун О. В. Наукові здобутки вчених Українського науково-дослідного інституту механізації та електрифікації сільського господарства у роки Другої світової війни. *Virtus: scientific Journal*. 2019. № 30 (January). P. 212–215.

25. Корзун О. В. Політика Німеччини часів Третього Рейху щодо вивчення сільськогосподарського потенціалу українських земель. *Virtus: scientific Journal*. 2019. № 31 (February). P. 213–218.

26. Корзун О. В. Науково-дослідна робота з плідівництва у роки німецької окупації та відбудови в УРСР. *Virtus: scientific Journal*. 2019. № 33 (April). P. 176–180.

Опубліковані праці апробаційного характеру

27. Корзун О. В. Політика окупаційної влади щодо сільськогосподарських науково-дослідних установ. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та спеціалістів, присвяченої 150-річчю з дня народження академіка В. І. Вернадського, 21 травня 2013 р.* Київ. С. 66–69.

28. Корзун О. В. Діяльність Академії наук УРСР для потреб сільського господарства в евакуації в період Великої Вітчизняної війни. *Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 12-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції, 3-5 жовтня 2013 р.* Конотоп. С. 167–169.

29. Корзун О. В. Вивчення ґрунтів України під час німецької окупації в роки 2 світової війни. *Матеріали Міжнародного науково-практичного семінару, присвяченого 130-річчю виходу книги професора В. В. Докучаєва «Російський чернозем», і появи сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань, 10 груд. 2013 р.* Київ. С. 226–228.

30. Корзун О. В. Періодична преса окупаційного періоду як джерело вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи в роки Другої світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та спеціалістів, 22 травня 2014 р.* Київ. С. 70–71.

31. Корзун О. В. Науково-дослідні інституції для потреб тваринництва під час евакуаційної кампанії 1941-1942 рр. *Зоотехнічна наука: історія, проблеми, перспективи : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, 21-23 травня 2014 р.* Кам'янець-Подільський С. 22–24.

32. Корзун О. В. Війна і наука: криза чи прорив? Сільськогосподарська дослідна справа в Україні під час Другої світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали X Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу заснування Полтавського т-ва сіл. госп-ва, 28 травня 2014 р.,* Київ. С. 122–124.

33. Корзун О. В. Український інститут цукрової промисловості під час окупації (1941–1943). *Професор В. О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог,*

кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва : матеріали круглого столу, 18 вересня 2014 р. Умань. С. 95–97.

34. Корзун О. В. Діяльність Оперативного штабу Розенберга щодо вивчення сільськогосподарської дослідної справи в Україні. *В. І. Сазанов – розбудовник вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та громадянин : матеріали круглого столу, 28 листопада 2014 р.* м. Полтава, 2014. С. 56–58.

35. Корзун О. В. Архіви Оперативного Штабу Розенберга як джерело вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні. *Наука України як фактор національної безпеки: матеріали двадцятої Всеукр. наукової конф. молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, 17 квітня 2015 р.* Київ, 2015. С. 87–90.

36. Корзун Е. В. Сельскохозяйственное опытное дело в Украине в годы Второй мировой войны. *Наука и техника: вопросы истории и теории : материалы XXXVI международной конференции «Советская наука и техника в годы Великой Отечественной войны». 21-24 апреля 2015 г.* Санкт-Петербург. С. 243–244.

37. Корзун О. В. Сільськогосподарська дослідна справа в Західній Україні (1939-1941). *Каразінські читання (історичні науки) : Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції, 24 квітня 2015 р.* Харків, 2015. С. 174–175.

38. Корзун О. В. Повсякденність Другої світової війни очима вчених-аграріїв. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел : збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, 14-15 травня 2015 р.* Вінниця. С. 80–87.

39. Корзун О. В. Жіноче обличчя української сільськогосподарської дослідної справи років Другої світової війни. *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 22 травня 2015 р.* Житомир. С. 107–109.

40. Корзун О. В. Документи особового походження як джерело вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни. *Україна в період Другої світової війни: відомі та невідомі сторінки історії: матеріали регіонального круглого столу, 25 червня 2015 р.* Кривий Ріг. С. 47–51.

41. Корзун О. В. Документи Музею-Архіву переходової доби як джерело вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи в роки Другої світової війни. *Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 14-ої Всеукраїнської наукової конференції, 8–10 жовтня 2015 р.* Львів. С. 215–217.

42. Корзун О. В. Наукові завдання сільськогосподарських дослідних установ в умовах військового часу (період Другої світової війни). *IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р.,* Київ. С. 56–59.

43. Корзун О. В. Зміни вітчизняного аграрного наукового співтовариства в умовах Другої світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України, 19 травня 2017 р.* Київ. С. 107–109.

44. Корзун О. В. Зміни організаційної структури сільськогосподарської дослідної справи напередодні Другої світової війни. *Життя «по-радянськи»:*

проблеми вивчення та інтерпретації: збірник матеріалів IV Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, 27-28 квітня 2018 р. Вінниця. С. 226–233.

45. Корзун О. В. Система захисту рослин періоду окупації в роки II світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від часу утворення у складі Міністерства земельних справ комітетів – вченого і сільськогосподарської освіти (нині – НААН), 18 травня 2018 р. Київ. С. 84–86.*

46. Корзун О. В. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : збірка матеріалів XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від часу утворення у складі Міністерства земельних справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині – НААН), 18 травня 2018 р. Київ. С. 23–28.*

47. Корзун О. В. Діяльність Української дослідної станції бавовництва в період німецької окупації 1941-1944 рр. *Інноваційні розробки в сільськогосподарській галузі – наукові пошуки молоді: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, 16 травня 2019 р. Херсон. С. 83–86.*

48. Корзун О. В. Науково-дослідна діяльність Носівської дослідної селекційної станції в роки німецької окупації часів Другої світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XIV Всеукраїнської конференції молодих вчених та спеціалістів, присвяченої ювілейним датам від дня народження видатних українських вчених в галузі аграрних наук – основоположників сільськогосподарської дослідної справи в Україні за науковими напрямками, професорів – Богданова С.М., Шиндлера К.Г., чл.-кор. АН УРСР Тюленєва М.О., 17 травня 2019 р. Київ. С. 123–127.*

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

49. Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940–1946 роках : зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ, ЦДАВО України; Уклад. : М. В. Присяжнюк, В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Кучер, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Корзун ; Під заг. ред. М. В. Присяжнюка ; Наук. ред. В. А. Вергунов. Київ : Нілан-ЛТД, 2012. 756 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 62). (особистий внесок автора: підбір та наукове опрацювання частини архівних документів, підготовка вступної статті до збірника).

Анотація

Корзун О. В. Науково-організаційні засади ведення сільськогосподарської дослідної справи України (1939–1945). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, 2020.

Дисертаційна робота є комплексним науково-історичним дослідженням, у якому на основі застосування репрезентативного джерельного матеріалу, значну частину якого вперше введено до наукового обігу, та новітніх методологічних підходів узагальнено тенденції розвитку сільськогосподарської дослідної справи України в 1939-

1945 рр. Доведено, що Друга світова війна вплинула на усі складові галузевого дослідництва, яке зазнало одного з найбільших в своїй історії кризового стану, спричиненого непоправними людськими та науковими втратами, значним матеріально-технічним розоренням, суттєвим скороченням науково-дослідної, видавничої діяльності інституцій аграрного дослідництва, що певним чином загальмувало розвиток аграрної науки. Цей період був неоднозначним і суперечливим в розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, яка однак продовжувала розвиватись незалежно від воєнно-політичної ситуації та зміни влади в Україні. Охарактеризовано, що кампанія з евакуації галузевого дослідництва стала небувалою за розмахом і характером подією в історії сільськогосподарської дослідної справи, був цілком виправданим в економічному, науковому, кадровому розумінні заходом. Обґрунтовано, що дана галузь науки, її науковий потенціал мав стратегічно важливе значення для різних політичних сил щодо ефективного освоєння природних багатств українських земель, з метою вирішення продовольчого забезпечення особового складу воюючих армій та населення. Висвітлено стан і форми наукового супроводу ведення сільського господарства, ресурсне забезпечення та наукову проблематику сільськогосподарської дослідної справи та її внесок у відбудовчий процес в УРСР у 1943–1945 рр.

Ключові слова: історія науки й техніки, історія аграрної науки, організація сільськогосподарської дослідної справи, науково-організаційні засади, інститутизація, академізація, Друга світова війна, УРСР, евакуація, окупація, втрати, розвиток, відбудова.

Annotation

Korzun O.V. Scientific and organizational principles of agricultural research work of Ukraine (1939–1945). – Manuscript.

The thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.07 – History of Science and Technique. – National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences, Kyiv, 2020.

The thesis presents a complex scientific historic research, which incorporating original sources largely and introducing them to the scientific use, applying innovative methodological approaches, generalizes the tendencies of the development of the agrarian research in Ukraine in 1939– 1945.

It is substantiated that World War II had a great impact on all constituents of the experimental agricultural business, which was affected by the greatest crisis in its history due to immense human and scientific losses, enormous economic depletion, and significant cut-back in institutional publications on agrarian research, which definitely impeded the development of the agrarian science. This period showed all the previous drawbacks of Soviet organization of agricultural experimental research in the republic, which led to restoration of its academic administration model (Ukrainian affiliation of VASHNIL, Agricultural Department of the Academy of Sciences of the Ukrainian Republic). It is proven that in the conditions of the military opposition the strategic significance of the scientific maintenance of agriculture strengthened.

It is stated, that shortly before the military actions on the territory of the Ukrainian Republic, the scientific maintenance of the agriculture had become one of the state priorities,

having substantial financial security, material, technological and human potential, however without a proper unified coordination and scientific methodological centre.

It is proven that the evacuation campaign was a remarkable event in the history of the agricultural experimental business of the Ukrainian SSR and had a number of features. The evacuation enabled to partially preserve and dislocate deep inland the scientific property and human resources. Thanks to personal efforts the work of evacuated agricultural research institutions of the Ukrainian Republic was restored, which was significant for strengthening the economic basis, reconstruction of the provisional security of the country at the decisive stage of the war. It was defined, that transfer of scientific resources to the territory of Volga region, Ural, Middle Asia, partially prevented Germany and its allies from depriving Ukraine of arable lands improving their own economies.

It is stated, that the Nazi Germany during its preparation for conquering East Europe in order to solve its provision and resource problem, paid great attention to studying the agricultural potential of the Ukrainian farmlands. Taking into consideration the strategic value of the Ukrainian agricultural experimental research for ensuring provisions security of Germany and its allies, it was reorganized in compliance with their needs. The administrative territorial division of the Ukrainian farmlands during the occupation and distributing the influence zones among the occupants predetermined the character of the organizational structure of the agricultural experimental business, which integrated into all German or Rumanian contexts, proving the colonial character of occupation.

It is proven, that on the territory of the Reichskommissariat of Ukraine during the period of restructuring the agricultural experimental business the following coordinating bodies were established: the Centre for agricultural research, the Research Centre of the South of Ukraine, that solved organizational and methodological problems. It is stated, that the national scientific society having found itself on the occupied territories, using various survival strategies, tried to preserve the material technological basis of agrarian research institutions from destruction, which ensured the integrity of the agricultural research process, enabled to restore the operation of agricultural research institutions in the shortest period upon regaining Soviet power.

Suffice it to note, that the main direction of the Soviet agricultural research institutions upon return of the Soviet power to the territory of the Ukrainian Republic was: their return transfer, restoration of material, technological and scientific capacities, development of effective methods of agricultural restoration.

The most significant achievements of the agrarian research institutions of the Ukrainian Republic (USSR) before the military actions were the development of the effective system of fertilizing grain and technical crops; selection of crops; system of pest control and combating agricultural diseases; fattening cattle and poultry; improving agricultural tillage and harvesting machines. During the period of evacuation there were significant achievements in introducing new crops on the back areas of the USSR, developing improved fertilizing methods for crops, sugar beet, buckwheat, kok-saghyz; pest control and combating agricultural diseases; improving methods of preventing epizooty. To the main achievements of the agrarian researchers in restoring the branch refer the methods of rapid restoration of the breed cattle; optimal fattening ratios in the conditions of forage deficiency; combating epizooties and various agricultural and animal diseases, which

flourished as a result of enormous transfer of human and animal contingencies; developing recommendations for restoration distorted crops rotation, using alternative fertilizers; studying and testing trophy machinery.

Key words: history of science and technology, history of agrarian science, organization of agricultural research, scientific and organizational principles, institutional establishing, tendency towards academic direction, World War II, USSR, evacuation, occupation, losses, development, reconstruction.

Аннотация

Корзун О. В. Научно-организационные основы ведения сельскохозяйственного опытного дела Украины (1939–1945). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН, Киев, 2020.

Диссертационная работа является комплексным научно-историческим исследованием, в котором на основе применения репрезентативной базы источников, значительную часть материалов которой впервые введено в научный оборот, и новейших методологических подходов обобщенно тенденции развития сельскохозяйственного опытного дела Украины в 1939–1945 гг. Обосновано, что Вторая мировая война оказала влияние на все составляющие отраслевого опытного дела, которое претерпело крупнейшее в своей истории кризисное состояние, вызванное человеческими и научными потерями, материально-техническим разорением, существенным сокращением научно-исследовательской, издательской деятельности сельскохозяйственных научно-исследовательских институтов, что определенным образом повлияло на развитие аграрной науки. Этот период был неоднозначным и противоречивым в развитии отечественного сельскохозяйственного опытного дела, которое однако продолжало развиваться независимо от военно-политической ситуации и смены власти в Украине. Охарактеризованы, что кампания по эвакуации отраслевого экспериментаторства стало небывалым по размаху и характеру событием в истории сельскохозяйственной опытной дела, было вполне оправданной в экономическом, научном, кадровом смысле мерой. Обосновано, что данная отрасль науки, ее научный потенциал имел стратегически важное значение для различных политических сил относительно эффективного освоения природных богатств украинских земель, с целью решения продовольственного обеспечения личного состава воюющих армий и населения. Отражено состояние и формы научного сопровождения ведения сельского хозяйства, ресурсное обеспечение и научную проблематику сельскохозяйственного опытного дела и его вклад в восстановительный процесс в УССР в 1943–1945 гг.

Ключевые слова: история науки и техники, история аграрной науки, организация сельскохозяйственной опытной дела, научно-организационные основы, институционализация, академизация, УССР, Вторая мировая война, эвакуация, оккупация, потери, развитие, восстановление.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Друк. арк. 2,75. Умов. друк. арк. 2,56.
Обл.-вид. арк. 3,57.
Наклад 100 прим. Зам. №5676/1.

Видавець та виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>